



Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi



MİRAS
HERITAGE
AZƏRBAYCANIN
MƏDƏNİ MİRASINI QORUMUŞU

SUSA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi



ŞUŞA



Şuşa qalası.

Rəssamı Xurşidbanu Natəvan.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.



Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi



MİRAS
Azərbaycan Respublikasının
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

ŞUŞA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fariz Xəlilli

ŞUŞA:
tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fəriz Xəlilli

Elmi redaktor: Prof.Dr. Qafar Cəbiyev

Rəyçi: Prof.Dr. Şikar Qasımov

Birinci nəşr: 2022

© "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi
Ağsu rayonu Gəgəli kəndi

Üz qabığı: Pənahabad sikkəsi © im.design 2022

Kitabın məzmunu "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Şuşa: Tarixi-mədəni irsin tədqiqi (Hazırlayan: Fəriz Xəlilli). Bakı: im.print, 2022, səh. 208

Dizayner: İntiqam Məhəmmədli

Fotoqraf: Anar Həbibov

ISBN: 978-9952-8412-3-7

İçindəkilər

Təqdimat	6
Tarix - Dr. Fariz Xəlilli, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.01	15
Numizmatika – Dr. Aygün Məmmədova, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.002	65
Paleoqrafiya – Dr. Şəhla Xəlilli, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.03	82
Etnoqrafiya - Dr. Gülnadə Abdulova, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.004	101
Epiqrafika – Dos.Dr. Həbibə Əliyeva, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.05	135
Arxeologiya - Dr. Fariz Xəlilli, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.006	168
Əlavələr	178
Təşəkkür	204

DR. FARİZ XƏLİLLİ

Tarix

[doi:10.30546/978-9952-8412-3-7.01](https://doi.org/10.30546/978-9952-8412-3-7.01)

Şuşa şəhəri Azərbaycanın Orta əsrlər sonrası şəhərlərinin ən mühüm örnəklərindən biridir. Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması Əfşarlar xanədanından ayrılan müstəqil xanlıqların ortaya çıxdığı dövrə təsadüf edir. Şuşa şəhəri xanlığın digər müdafiə qalaları kimi Pənah xan tərəfindən inşa olunmuşdur. Şuşa şəhəri Kiçik Qafqaz dağları silsiləsinin vulkan mənşəli qayalarla əhatələnmiş hissəsində yerləşir. Təbii qala kimi görünən şiş qayalarla yanaşı, Cıdır düzü kimi yayla landşaftı ilə seçilir.

Cavanşir sülaləsi

1868-ci ildə Tiflis şəhərində nəşr olunan Qafqaz Arxeoqrafiya Komitəsinin Aktları toplusunda Qarabağ xanı İbrahim xanın şəcərəsi verilmişdir. Şəcərədə İbrahim xanın atası Pənah xanın atasının adı İbrahimxəlil ağa, babasının adı isə Pənahəli bəy kimi qeyd edilmişdir. Şəcərədə Pənah xanın babası Pənahəli bəyin Cavanşir tayfasından olduğu vurğulanmışdır (AKAK 1868: 695).

Qarabağ xanı Pənah xanın sülaləsi Cavanşir sülaləsidir. Fars dilində “cavan şir” demək olan “Cavanşir” adı bizə paytaxtı Bərdə şəhəri olan Albaniya/Arran/Aqvan dövləti dövründən məlumdur. Cavanşir VII əsrdə İslam dininin yarandığı və ilkin yayıldığı dövrdə Albaniya/Arran/Aqvan dövlətinin Parfiya əsilli Mehranilər sülaləsinin ən məşhur hökmdarı olmuşdur. “Aqvan tarixi” əsərinin müəllifi Musa Kaqankatlı Mehran sülaləsinin banisi Mehrin Xəzər xaqanlığı ilə birləşmək üçün Sasani şahı Xosrovdan

qaçaraq 30000 ailə ilə Bərdə şəhəri yaxınlığında Uti vilayətinə gəldiyini yazır (Каганкатвацци 1861: 135). Mehran ailəsi tədricən Girdman vilayətinin hakimiyyətini, ardınca bütün Albaniyanı idarə etməyə başlayır. Mehran sülaləsindən Cavanşir təxminən 40 il ərzində Qafqaz regionunun əsas söz sahibinə çevrilir, həm Sasani şahı III Yezdəgird, həm Bizans imperatoru II Konstantin, həm Əməvi xəlifəsi Müaviyə, həm də Xəzər/Hun/Türk hökmdarı ilə hərbi-siyasi, diplomatik, iqtisadi-mədəni münasibətlərdə olmuşdur (Каганкатвацци 1861: 135-163). Alimlərin gəldiyi əsas qənaət Cavanşirin xristian məzhəbləri arasındakı intriqalar (diofizit-monofizit qarşudurməsi) səbəbindən sui-qəsd nəticəsində öldürülməsidir. Düşünürəm ki, hakimiyyətinin son illərində xəlifə Müaviyə ilə dostluğu, Bərdə şəhərindən İslam dinini qəbul etmək üçün kitab və müəllim istəyi ilə xilafətin mərkəzinə məktubların göndərilməsini Cavanşirin İslam dininə meyillənməsi və bu səbəbdən öldürülməsi ilə əlaqələndirmək olar. Cavanşirdən sonrakı iki əsr ərzində Albaniya/Arran/Aqvan dövlətinin paytaxtı Bərdə şəhəri dünyanın əsas müsəlman elm mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Cavanşirin adı Azərbaycanın çox yerində əbədiləşmişdir. Cavanşir qalası, Cavanşir keçidi, Cavanşir gölü, Cavanşir mahalı, Cavanşir obası kimi müsəlman əhali arasında yayılmış toponimlər Albaniya/Arran/Aqvan əhalisinin əksəriyyətinin islamı qəbul etməsi dövründən yadigardır. Beləliklə, Cavanşir sülaləsi tarixi Albaniya/Arran/Aqvan dövlətinin hökmdar ailəsinin heç bir zaman tərki etmədiyi öz tarixi məkanında – Bərdə ətrafında yenidən yaddaş təzələyərək Qarabağ xanları kimi ortaya çıxmasıdır.

Qarabağ

“Qarabağ” adı müasir müəlliflər tərəfindən yanlış təqdim olunur. Əslində “Qarabağ” hərfi və bədii mənada başa düşülən “qara bağ” deyil, türk dillərində böyüklük mənasında işlədilən “böyük bağ”dır. XIII əsrdə Elxanilər dövləti dövründə ortaya çıxan “Qarabağ” adının qohum adı “Qaraağac”dır. Anlaşılır ki, mənəblər qaraağac bağlarının çoxluq təşkil etdiyi Qarabağdan söhbət edir. Qaraağac türklərin inandığı, pır kimi sitayiş etdiyi ağaclardan biridir.

Tarixən Skif, Kimmer, Hun, Xəzər, Türk, Oğuz, Monqol, Tatar, Türkmən, Tərəkəmə və digər adlarla adlandırdığımız obalar konfederasiyası

Elxanilər:
Ənuşirəvan,
1344-1356, AR
2 dirhəm (1,18
qram), Qarabağ,
750/1349-cu il,
Stephen Album
Rare Coins



quran dövlətlərin hər biləmiş qüvvələri Kür və Araz arasındakı torpaqlarda – Qarabağda qışlamağa üstünlük vermişlər. Bunu yazılı mənbələrlə yanaşı, arxeoloji, numizmatik, etnoqrafik və epiqrafik mənbələr də təsdiqləyir. XIV əsrin 50-ci illərində Elxanilər dövlətinin sultanı Ənuşirəvanın adlarına sikkə zərb etdirdiyi “Qarabağ” və “Qaraağac” eyni yaşayış yeri kimi müasir Ağdam şəhəri yaxınlığındakı Qaraağac qəbristanlığının yerləşdiyi yer başa düşülməlidir.

XV əsrin ən fəal xələtilik sufi xanəqahlarından biri Qaraağac xanəqahı olmuşdur. Dədə Ömər Rövşəni (Təbrizdə dəfn olunmuşdur) və İbrahim Gülşəni (Qahirədə dəfn olunmuşdur) kimi məşhur sufi-şairlər Ağqoyunlu dövləti dövründə Qarabağda həmin xanəqahda fəaliyyət göstərmişlər.

Qarabağı və onun maddi-mədəniyyətini düzgün dəyərləndirmək üçün



Elxanilər:
Ənuşirəvan, 1344-
1356, AR 2 dirhəm
(1,23 qram), Qara
Ağac, 750/1349-cu
il, Stephen Album
Rare Coins

onun son üç yüz ildə Qafqazda baş verən hadisələrdə oynadığı mühüm rola diqqət yetirmək lazımdır. Çünki, qalalar və müdafiə qurğularının inşa olunması, şəhər həyatı, iqtisadiyyat və mədəniyyət məhz bu hadisələrin fonunda baş vermiş və inkişaf etmişdir.

Qarabağ xanlığının yaranması

Qarabağ xanlığının tarixini yazan Mirzə Adıgözəl bəy Pənah xanın babası Pənahəli bəyin Qarabağ bəylərbəyliyiinin mərkəzi olan Gəncə şəhərində xidmət göstərdiyini bildirir. Səfəvilər dövlətinin son illərində ölkədə baş verən qarışıqlıqdan sonra Pənahəli bəy Cavanşir mahalına qayıdır və Sarıcalı obasının əsasını qoyur. Sarıcalı obası həm Pənahəli bəyin, həm də oğlu İbrahimxəlil ağanın dövründə xeyli böyüyür. Hər sahədən rəncbər-lər - naxırçı, muzdur, xidmətçi, çoban, ilxıçı və başqaları Sarıcalı obasına toplanır. Ağdamda bağı, hasarlı malikanəsi, Arazbar və Araz kənarında mülkü, mal-qarasının otlaq və yataqları, yaylaqda “İbrahimxəlil qalağı” adı ilə məşhur olan tikililəri İbrahimxəlil ağanın var-dövlətindən xəbər verir (Qarabağnamələr 2006, 37).

Mir Mehdi Xəzani yazır ki, Mehdiqulu xanda Səfəvi şahlarından II Şah Abbasın fərmanı vardı. Həmin fərmanda Pənah xanın babalarından olan İbrahim sultan Budaq sultan oğlu Cavanşirin Cavanşir və Otuziki obalarının hakimi və yeddi yüz otuz nəfər süvari qoşun böyüyünün sərkərdəsi olması, dövlətdən məvacib alması qeyd edilmişdir (Qarabağnamələr 2006a, 123).

XVIII əsrin 40-cı illərində Nadir şah Qarabağdan əsgər toplayarkən nüfuzlu olmasına görə İbrahimxəlil ağanın oğlu Fəzləli bəyi naib – eşikağası təyin etmiş, onun vasitəsilə ordusuna Cavanşir mahalı atlılarını cəlb eləmişdir. Qardaşı Fəzləli bəy öldürüldükdən sonra həmin vəzifə Pənah xana tapşırılsa da, o, qardaşının vəziyyətinin onu da haqlayacağını başa düşüb Nadir şahın ordusundan uzaqlaşmışdır. 1747-ci ildə Nadir şah öldürülənə qədər Pənah xan Qarabağ və Şirvan torpaqlarında, xüsusilə Qəbələ mahalında öz başının dəstəsi ilə ov işləri ilə məşğul olmuş, müstəqil fəaliyyət göstərmişdir. Pənah xan Nadir şah tərəfindən Xorasana sürgün edilən Cavanşir, Kəbirli, Otuziki və Gürcüstan ellərinin geri qayıtması və

Qarabağda yerləşməsi üçün fəal tədbirlər görmüşdür. Həmin elatın geri dönməsi Pənah xanın hərbi gücünü artırmış və müstəqil xanlıq ideyasına imkan yaratmışdır.

Mirzə Adıgözəl bəy qeyd edir ki, Nadir şah Əfşarın qardaşı İbrahim xan Əfşarın oğlu Əliqulu şah Əfşar (Adil şah) sərdarı Əmir Aslan xanı Qarabağa göndərmiş, Pənah xan əvvəlcə sultan, bir gün sonra rəsmən xan elan edilmişdir. Pənah xan isə əvəzində Adil şahın hakimiyyətini qəbul etmişdir (Qarabağnamələr 2006: 39). Eyni məlumatı Mirzə Camal Cavanşir də təsdiq edir. Lakin Əmir Aslan xanın Qarabağa gəlmədiyini, xanlıq fərmanı və şahın hədiyyələrini Pənah xana nümayəndə heyəti ilə göndərdiyini qeyd edir (Qarabağnamələr 2006: 130). Beləliklə, Pənah xan 1161/1748-ci ildə rəsmən Qarabağ xanı qəbul olunmuşdur.

Bayat qalası

Qarabağ xanlığı rəsmən tanındıqdan sonra Pənah xan dövlətin paytaxtı üçün Qarabağda ən etibar etdiyi obalardan olan Kəbirli obasının əhatəsində yeni şəhər inşa etmək fikrinə düşür. O, xeyli götür-qoydan sonra on üç il öncə 1735-ci ildə Ağsu çayı üzərində inşa olunan Cəlalabad/Ağsu/YeniŞamaxı şəhərinin memarlıq planına uyğun olaraq Bayat qala-şəhərini tikdirir. Pənah xan 1161/1748-ci ildə Bayat qala-şəhərinin inşaat işlərini başa çatdırır. Bayat qala-şəhərinin digər Orta əsrlər sonrası müsəlman şəhərlərində olduğu kimi ətrafında qazılmış müdafiə xəndəyi, çiy kərpicdən qala divarı, inzibati binaları, məscid və hamamları, sofalı həyətləri, yaşayış evləri vardı. Mirzə Camal Cavanşir Bayat şəhərinin qala divarlarının bişmiş kərpicdən olduğunu yazsa da (Qarabağnamələr 2006: 161), şəhər yerində bizim yerüstü müşahidələrimiz qala divarlarının çiy kərpicdən olduğunu göstərmişdir. Bayat qala-şəhərində xanın ailəsi, qohumları, əyanları, obaların tanınmış şəxsləri məskunlaşdılar. Burada Təbriz və Ərdəbil şəhərlərindən dəvət olunmuş çoxlu sayda sənətkar ailələri yerləşdirilmişdi. Ümumiyyətlə, yazılı mənbələrdən Qarabağın aran hissəsinin tarixən Təbriz şəhərinin sakinlərinin qışlama yeri olduğu görünür. Belə anlaşılır ki, Bayat qala-şəhərinin də ayrıca Təbrizli məhəlləsi olmuşdur. Tədricən tamam dağılan Bayat qala-şəhərinin qalıqları hazırda Ağcabədi rayonunun Boyat kəndi ərazisində yerləşir.

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Pənah xanın Bayat qala-şəhərini tikdirməsi həm Qarabağ elati, həm Qarabağ mülkləri, həm də qonşu Şəki və Şirvan xanlarını narazı salmışdı. Digər feodallar Pənah xanın güclənməsindən və onların nüfuzuna toxunacağından ehtiyat edirdilər. Onlar qüvvələrini birləşdirdilər və Bayat qala-şəhəri üzərinə hücum etdilər. Birləşmiş qüvvələrə Şəki xanı Hacı Çələbi xan başçılıq edirdi. Pənah xan Bayat qala-şəhərində özünə sadıq qoşunu ilə birlikdə müqavimət göstərdi. Bayat mühasirəsi birləşmiş qüvvələr üçün uğursuz başa çatdı. Pənah xan 1161/1748-ci ildə Bayat mühasirəsindən qalib çıxmışdır. Hacı Çələbi xan məşhur zərb-məsəli burada demişdir: “Pənah xan bu vaxta qədər bir sikkəsiz gümüş idi, biz gəldik, ona sikkə vurduq və qayıtdıq” (Qarabağnamələr 2006: 41; 127). Pənah xan Qarabağda ona qarşı açılan cəbhəni düzgün qiymətləndirmiş və digər feodallarla açıq mübarizə apararaq qalib gəlmişdir.

Şahbulaq qalası

Pənah xan 1165/1752-ci ildə Şahbulaq qalasını inşa etdirmişdir. Bayat qala-şəhərinin düzənlikdə yerləşməsi əsas hissəsi tərəkmə həyat tərzini keçirən Qarabağ əhalisi üçün əlverişsiz görünürdü. İlin altı ayı Qarabağ tərəkmələri yazlaq və yaylaq bölgələrinə köçdüyi üçün qala-şəhər boşaldı. Feodallar arasında döyüşlər zamanı Bayat qala-şəhəri müdafiə olunmaq üçün məhdud imkanlara malik idi. Belə vəziyyət Pənah xanı narahat edirdi. O, əvvəlcə yazlaq bölgəsində Tərnəküt kəndi yaxınlığında Şah Abbasın vaxtilə Qarabağda olarkən düşərgə saldığı, qışladığı Şah bulağı adlanan yerdə, böyük çeşmənin ətrafında ailəsi üçün Şahbulaq qala-qəsri tikdirmişdir. Şahbulaq qalasında az vaxtda daş və əhəngdən yaşayış üçün vacib olan məscid, bazar, hamam və evlər inşa olunmuşdur.

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Vərəndə mülkiyyətində hakimiyyət uğrunda mübarizə başlananda Qarabağ xanı Pənah xan Məlik Şahnəzəri dəstəkləmişdir. Belə ki, Məlik Şahnəzər əmisi Məlik Hüsünə məğlub edərək onu qətlə yetirmiş, Vərəndə mülkiyyət taxtına oturmuşdur. Onu cəzalandırmaq və Vərəndə mülkiyyətində hakimiyyət dəyişikliyi etmək üçün digər dörd mülkiyyətin birləşmiş qüvvələri Məlik Şahnəzərə qarşı hücum etmiş, Vərəndə mülkiyyətinin əhalisini və mülklərini talan etmişlər. Məlik Şahnəzər isə Çanaqqı kəndində qala divarları düzəldərək orada möhkəmlənmişdir.



Şahbulaq
qalası

Məlikliklərin birləşmiş qoşunu Çanaqçı qalasını ala bilməmiş, yazda qalanı yeni mühasirə qərarı verərək geri dönmüşlər. Yazda qədər Məlik Şahnəzər tədbir görməyə çalışmış, Qarabağ xanı Pənah xana dəstək üçün müraciət etmişdir (Qarabağnamələr 2006: 42; 127).

Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Məlik Şahnəzər özünə yeni paytaxt şəhər axtarışında olan Pənah xana müasir Şuşa şəhərinin yerini tərifləmiş, həmin yerdə yeni şəhərin salınmasının əhəmiyyətini nəzərə çatdırmışdır. Pənah xan Məlik Şahnəzərin müşaiyətini ilə Şuşa şəhərinin indiki yerinə gələrək baxış keçirmiş, yeri bəyənmiş və yeni şəhərin əsasının qoyulmasını qərarlaşdırmışdır. Şuşa qalası az vaxtda tikilmiş və şəhərdə yaşayış binaları inşa olunmuşdur (Qarabağnamələr 2006: 42).

Şuşa şəhərinin salındığı yerdə su və bulaq yox idi. Pənah xan yoxlamaq üçün bir neçə yerdə quyu qazdırmışdır. Quyulardan su çıxdıqdan sonra şəhərin salınması qərarı qətiləşmişdir. Pənah xan paytaxtın əhalisinin Şuşa qalasına köçürülməsini müxtəlif təşviqedicilərlə vasitələrlə təşkil etmişdir. Şahbulaq qala-qəsrinin sakinlərini və çoxlu sayda kəndlərin əhalisini Şuşa şəhərinə köçürərək onlara şəhərdə yer və yurd verib razı salmışdır. Pənah

xan Şuşa şəhərində ailəsi üçün uca imarətlər və geniş binalar tikdirmişdir. Qala bürcləri, divarları, qapıları inşa olunmuşdur (Qarabağnamələr 2006: 47; 131).

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, Məlik Şahnəzərin məsləhəti və bələdçiliyi ilə Pənah xan Şuşa qalasını tikmək qərarına gəldi. Xanın bir neçə nəfər bilici və məlumatlı adamı gedib, qalanın yerini və ətrafını yoxladı. Qalanın içində iki-üç bulaqdan başqa axar su yox idi. Bu bulaqların suyu isə qala camaatına kifayət etməzdi. Ona görə, güman gələn yerlərdə quyu qazdırıb, müəyyən elədilər ki, buranın bir çox yerlərində su quyuları qazmaq mümkündür. Bu xəbəri Pənah xana çatdırdılar. Xan sevinərək, bir neçə nəfər öz yaxın adamı ilə buraya gəldi, yerlə tanış olub, əzmlə qalanın binasını qoydu (Qarabağnamələr 2006: 131). Mirzə Rəhim Fəna isə Şuşa qalasının yerinin Şuşakənd əhalisinin mal-qara saxlamaq üçün binə yeri olduğunu yazır (Qarabağnamələr 2006b: 13).

Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir Şuşa şəhərinin salınması tarixini 1170/1757-ci ilə aid etsə də, bu tarix əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilməmişdir. Mirzə Yusif Nersesov qalanın əsasının 1166/1752-ci ildə, K.Nikitin 1167/1752-ci ildə qoyulduğunu bildirir. Belə qərara gəlmək olar ki, qalanın tikilməsinə 1752-ci ildə başlanmış, inşaat işləri 1757-ci ildə başa çatmışdır.

Mirzə Camal Cavanşir Şuşa şəhərində Pənah xandan yadigar qalan əsas tikililərin şəhərin qala divarlarını və qoşunun taxıl anbarı olan binanı göstərir (Qarabağnamələr 2006: 161). Şuşa şəhərinin qala divarları elə Mirzə Camal yaşadığı dövrdə tamamilə dağılmışdı. Mirzə Yusif Nersesov qala divarlarının hündürlüyünün beş arşın (3,5 metr), eninin isə iki arşın (1,4 metr) olduğunu qeyd edir. O, xanlıq dövründə şəhərin dörd darvazasının olduğunu, lakin sonradan çarlıq dövründə darvazalardan birinin dağıldığı üçün hörüldüyünü yazır. Bu qapılar Şuşakənd qapısı, İrəvan qapısı və Gəncə/Çiləbörd qapısı adlanırdı (Qarabağnamələr 2006a: 19).

Mirzə Rəhim Fəna Şuşaya köçü təsvir edir. Köç başlayanda Pənah xan şəhərin yerinə nəzər yetirib öz şəxsi yaşayışından ötrü bir guşədə daş və əhəng ilə möhkəm hasar çəkdirir. Əvvəl ailəsi və xidmətçiləri üçün yaşayış binaları, qonaq evləri, hamam, məscid, böyük bir mətbəxə inşaa etdirir. Mirzə Rəhim Fəna Əhməd xan, Mehdiqulu xan, Məhəmməd həsən ağa

oturan evlər haqqında məlumat verir. Sakinlər hər kəs öz vəziyyətlərinə münasib yerdə məskən salır. Əvvəlcə şəhərin əhalisi hamısı müsəlman olduğu üçün orta hesab olunan bir yerdə böyük məscid, çoxlu hamam, bazar yeri və sair şəhər binaları inşa olunur (Qarabağnamələr 2006b: 14).

Həsən İxfə Əlizadə Şuşa qalasında ilk tikililərdən birinin hamam və məscid olduğunu yazır. Şəhər meydanında Pənah xan tərəfindən tikilən məscidi İbrahim xan təzələmişdi. XIX əsrdə isə İbrahim xanın qızı Gövhər



Ermənilər
tərəfindən
dağıdılmış
Xan sarayı

ağa bu məscidi tamamilə söküb yenidən tikmişdi. Yuxarı Gövhər ağa məscidi şəhər meydanına baxırdı, meydan və Rasta bazarla bazarbaşına doğru 300 metr uzanırdı. Bazarbaşında divanxana binası tikilmişdi. Divanxana Qarabağın Rusiya ilə birləşməsinə qədər işləyirdi. Sonra rus qoşun hissələri bu binaya zəng asıb, qüllə tikib rus hərbi kilsəsi etdilər. Həmin kilsə Sovet hakimiyyətinə qədər işləyirdi. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq 60-cı illərə qədər kilsə binasından (qədim divanxanadan) şəhər klubu kimi istifadə olunmuşdu (Qarabağnamələr 2006b: 83).

Mirzə Yusif Nersesov Pənah xanın Şuşada sikkəxana tikdirdiyini yazır. Pənah xan Şuşaya nisbətə "Pənahabad" adlı bir misqal (4,25 qram) vəznində gümüşdən sikkə zərb etdirmişdir. Sikkənin bir tərəfində Pənahabad, o



Qarabağ xanlığı:
İbrahim xan,
1759-1806, AE ½
bisti (2.71 qram),
Pənahabad,
Stephen Album
Rare Coins



biri tərəfində isə “La ilahə illəllah, Muhəmmədən Rasulullah” sözləri yazılmışdı. “Pənahabad”ın altısı bir manat, səkkizi isə Qarabağ tüməni adlanırdı (Qarabağnamələr 2006a: 19).

Həsən İxfə Əlizadə yazır ki, Pənah xan Şuşaya öz adını verərək onu Pənahabad adlandırmışdı. Şuşa şəhəri bina olan kimi xan burada zərəbxana açdırıb pul kəsdirdi. Xanlığın gümüşdən kəsdirdiyi pula da şəhərin adı “Pənahabad” verilmişdi. Xalq arasında bu ad dəyişdirilib sadəcə olaraq,

Qarabağ xanlığı:
Mehdiqulu
xan, 1806-1822,
AR sahibgirani
(4.09 qram),
Pənahabad,
1222/1807-ci il,
Stephen Album
Rare Coins



“Pənavat” deyirdilər. Bu pul əski çar Rusiyasının gümüş pulu ilə 15 qəpik dəyərində idi. Eyni zamanda, bu pul “təklük” və “cütlük” olmaqla iki növ idi. Təklük 15 qəpik, cütlük 30 qəpik hesab olunurdu (Qarabağnamələr 2006b: 83).

Şuşa Cümə
məscidi. Rəssam
V.Vereşəqin.
1865-ci il

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Pənah xan həm siyasi, həm də hərbi yollarla Qarabağ obalarını ətrafında birləşdirə bildi. O, həmin obaların məskunlaşdığı qışlaq və yaylaqları əhatə edən torpaqları Qaradağ, Naxçıvan, Təbriz, İrəvan, Gəncə xanlarından alaraq Qarabağ xanlığına birləşdirmişdir. Hər birinin minbaşısı olan Kolanı, Kəngərli, Dəmirçi-Həsənli, Cinli obalarını Gürcüstan, İrəvan və Naxçıvan xanlarından ayırmış, Qarabağ xanlığı ətrafında cəmləmişdir. Cavanşir, Otuziki və Kəbirli obaları isə Qarabağ xanlığının özəyini təşkil etmişdir (Qarabağnamələr 2006: 43).

Xəmsə mülkiyyətləri

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Qarabağın Xəmsə adlandırılan beş mülkiyyəti vardır: Dizaq, Vərəndə, Xaçın, Çiləbörd, Talış. Pənah xan həmin mülkiyyətləri Qarabağ xanlığı ətrafında birləşdirmək üçün çoxşaxəli fəaliyyət göstərmişdir.

Dizaq mülkiyyəti hazırkı Ermənistan Respublikasının Lori vilayətindən Nadir şahın dövründə Qarabağa gəlmiş, orada məskunlaşmışlar. Pənah xan Dizaq mülkiyyəti Məlik Yeqan nəslinə uzun müddət mübarizə aparmış, nəhayət onların müqavimətini qıraraq və Qarabağ xanlığına birləşdirmişdir (Qarabağnamələr 2006: 43). Mirzə Yusif Nersesov Dizaq mülkiyyətinin Rumdan gəldiyini və Nadir şah ilə ailəvi münasibətlərinin olduğunu qeyd edir. O, Nadir şah dövründə Məlik Yeqanın Qarabağın bütün xristian icmasının vəkilliyini etdiyini də bildirir (Qarabağnamələr 2006a: 16). Maraqlıdır ki, Dizaq mülkiyyətinin nəslə sonrakı dövrlərdə islamı qəbul etmiş, Məlikyeqanov, Məlikabbasov və Məlikaslanov ailələri Azərbaycan tarixinin müasir mərhələsində mühüm müsbət rol oynamışlar.

Vərəndə mülkiyyəti hazırkı Ermənistan Respublikasının Göycə/Sevan bölgəsindən Qarabağa gəlmiş, Vərəndə mahalında yerləşdikləri üçün Vərəndə mülkiyyəti kimi tanınmışlar. Vərəndə mülkiyyəti Məlik Şahnəzər həm varlı, həm də nüfuzlu mülkiyyət hesab olunurdu. Məlik Şahnəzər və oğlu Məlik Cümşid Pənah xan və İbrahim xanla dostluq və müttəfiqlik münasibətində olmuşlar. Mirzə Yusif Nersesov yazır ki, Məlik Şahnəzər qızı Hürzad xanımı İbrahim xana əvəz vermişdi (Qarabağnamələr 2006a: 17). Qarabağnamə müəllifləri Məlik Şahnəzərin qızının İbrahim xanın xanımı olmasını təs-

diqləsələr də, QAKA-lardakı şəcərədə nə xanımları, nə də siğələri arasında onun adına rast gəlmirik (AKAK 1868: 695). Məlik Şahnəzərin nəvəsi Məlik Ulubab xaçını feodallarla birləşərək Ballıqaya istiqamətindən Pənah xana qarşı mübarizə aparsa da məğlub olmuş, istehkamları dağıdılmışdır (Qarabağnamələr 2006: 43; 128).

Xaçın məlikləri Ali Monqol xaqanlığı dövründən Qarabağda xristian əhalini ətrafına toplayaraq hakimlik edən Həsən Cəlalın nəslindən olmuşdur. Lakin, onlar məliklik rütbəindən məhrum olduqdan sonra Xaçın mahalının uzun müddət məliki olmamışdır (Qarabağnamələr 2006: 43). Mirzə Yusif Nersesov yazır ki, Pənah xanın razılığı ilə Xındırstanlı Məlik Mirzə Xaçın məliki kimi tanınmış, onun oğlu Məlik Allahverdi və nəvəsi Məlik Qəhrəman onun məlikliyini davam etdirmişdir (Qarabağnamələr 2006a: 18).

Çiləbörd məlikləri hazırki Ermənistan Respublikası ərazisində Qərbi Zəngəzur bölgəsindən Qarabağa yerləşmiş, Tərtər çayı boyunu əhatə edən Çiləbörd mahalına görə belə adlanmışlar. Cermuk qalasında möhkəmlənən Çiləbörd məliki Məlik Allahqulu Nadir şahın Osmanlı dövləti ilə müharibəsində sərəsgər Abdulla paşa Köprülüzadəyə qarşı Əfşarlara dəstək vermişdir (Qarabağnamələr 2006a: 18). Ona görə də Nadir şah onu məlikdən bir üst rütbə olan sultan rütbəsi ilə təltif etmişdi. Pənah xan dövründə Çiləbörd məliki Allahqulu sultan Ağoğlu qalasında otururdu. Naxçıvan xanı Heydərqulu xanın məsləhəti ilə Pənah xan Allahqulu sultanı aradan götürdü və onun qardaşı Məlik Hətəmi Çiləbörd məliki kimi tanıdı (Qarabağnamələr 2006: 43).

Talış məlikləri Şirvan bölgəsindən gələrək Qarabağda, indiki Talış kəndində yerləşmişlər. Mirzə Yusif Nersesov qeyd edir ki, onlar həm də Bəylərov soyadı ilə tanınmışlar (Qarabağnamələr 2006a: 18). Talış məliki Məlik Usub Gülüstan qalasını ələ keçirdikdən sonra məlikliyin mərkəzini ora köçürmüşdür. Məlik Usub Çiləbörd məliki Məlik Hətəmin məsləhəti ilə öz əmisini öldürərək hakimiyyətə gəlmişdi. Məlik Usub və Məlik Hətəm birləşərək Cermuk qalasına çəkilmiş, Pənah xana qarşı uzun müddət mübarizə aparmışlar. Pənah xan Cermuk qalasını mühasirədə saxlamış, onlara müxtəlif vaxtlarda zərbə vursa da, qalanı ələ keçirə bilməmişdi. Pənah xanın inadkarlığından bezən birləşmiş Talış-Çiləbörd qüvvələri Gəncə xanlığına aid olan Şəmkir mahalına köçmüşdülər (Qarabağnamələr 2006: 43; 128).

Pənah xan

Əfşar dövlətinin zəifləməsinin ardınca hakimiyyət uğrunda ara müharibələrinə Qarabağ xanı Pənah xan da qoşulurdu. O, Gəncə, Qaradağ, Ərdəbil və Naxçıvan xanlıqlarını öz nüfuz dairəsinə sala bilmişdi. Pənah xan Ərdəbil şəhərində dövlət işlərini həyata keçirməsi üçün Sarıcalı Dərgah bəyi təyin etmişdi. Gəncə xan zadələrinə qulluq vermək və ya onları qulluqdan çıxarmaq Pənah xanın səlahiyyətində olmuşdur. Pənah xan Şahbulaq qalasında adı çəkilən xanların övladlarını öz himayəsində saxlayırdı. Məhəmməd həsən xan Qacarın müvəffəqiyyət qazanması və mərkəzdə hakimiyyəti ələ keçirməsinə qədər Pənah xan Qarabağ və ətrafında külli-ixtiyar sahibi kimi hərəkət edirdi. Ona xanlıq titulu verən Əfşar ailəsi ilə yaxınlığına əsaslanaraq Pənah xan Qacarlardan çox ehtiyat edirdi (Qarabağnamələr 2006: 46).

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Şuşa şəhərinin salınmasından bir il sonra 1171/1758-ci ildə Məhəmməd həsən xan Qacar Qarabağa yürüş etmişdir. O, Şuşa qalasını almaq üçün onun yaxınlığında Xatun arxı deyilən yerdə düşərgə qurmuşdur. Pənah xanı dəfələrlə yanına dəvət etsə də, xan onunla görüşmə gəlməmişdir. Qarabağ döyüşçüləri kiçik dəstələrlə Məhəmməd həsən xanın ordusuna çətinlik yaratmış, azuqəsini, heyvanlarını imkan

İmarət
qəbiristanlığında
xan ailəsi
türbələri



Pənah xanın
qəbir daşı. Milli
Azərbaycan Tarixi
Muzeyi



düşdükcə qarət etmişdilər. Şuşa qalasının möhkəmliyi və yerli döyüşçü dəstələrin qarətçiliyi ilə yanaşı, Kərim xan Zəndin güclənməsi və mərkəzi hakimiyyət uğrunda qalibiyyətli mübarizəsi xəbəri Məhəmməd həsən xanı bir ay davam edən Şuşa mühasirəsindən çəkinməyə, toplarını, ağır silahlarını Xatun arxı düşərgəsində qoyaraq geri qayıtmağa məcbur etmişdir. Məhəmməd həsən xanın toplarını Pənah xan Şuşa şəhərinə gətirmiş, Şuşanın sonrakı mühasirələrində şəhər sakinləri həmin toplardan istifadə etmişdilər (Qarabağnamələr 2006: 48; 132).

Məhəmməd həsən xan Qacar Qarabağdan geri qayıtdıqdan sonra Pənah xan Qaradağ xanı Kazım xan, Naxçıvan xanı Heydər qulu xan və Gəncə xanı Şahverdi xanla birləşərək Şəki xanı Hacı Çələbi xana qarşı yürüş etmişdir. Xanlar məktub yazaraq Gürcü çarı II İraklini də ittifaqa qoşulmağa dəvət etmişdilər. Lakin II İrakli onlara müsbət cavab versə də sonra Gəncə şəhəri yaxınlığında Qızılqaya adlı yerdə düşərgə salan xanları əsir almışdır. Xanların əsir alınması xəbəri Hacı Çələbi xana çatmış, o, Kür çayını keçərək Nizami Gəncəvinin türbəsi tərəfdə Gürcü ordusuna yetişmişdir. Gürcü ordusu məğlubiyyətə uğrayaraq və Qızılqaya düşərgəsini də tərk edərək geri çəkilməmişdir. Əsir xanlar Qızılqaya düşərgəsində qalmış və Hacı Çələbi xan tərəfindən azad edilmişdir. Hacı Çələbi xan Tiflis şəhərinə qədər Gürcü ordusunu qovmuş, Borçalı bölgəsinə öz oğlu Ağakışi bəyi naib təyin etmişdir. II İrakli sonralar güclü qüvvə toplayaraq Ağakışi bəyi Borçalıdan qovmuş, Xudafərin körpüsünə qədər irəliləmiş, Qarabağ kənd və obalarını qarət etmişdir (Qarabağnamələr 2006: 50).

Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını ətrafında birləşdirən Urmiya xanı Fəth Əli xan Əfşar Pənah xanı özünə rəqib görür, onunla uyğun vaxtda hesablaşmağı planlayırdı. Bu məqsədlə böyük bir ordu ilə Xocalı istiqamətinə gələrək orada düşərgə salmışdı. Orada “Fəth Əli xan səngəri” adlanan möhkəm istehkam qurdu, qışı da Qarabağda keçirir. Çiləbörd mülki Məlik Hətəm və Talış mülki Məlik Usub Fəth Əli xana dəstək verirlər. Fəth Əli xan böyük qüvvə ilə hücum keçsə də Pənah xanın ordusu yaxşı müdafiə olunurdu. Döyüş sülhlə nəticələnir. Pənah xan ehtiram və etibar əlaməti olaraq oğlu İbrahim xan ı Fəth Əli xanın düşərgəsinə göndərir. Fəth Əli xan İbrahim xana ehtiram göstərsə də Qarabağdan gedərkən onu da özü ilə girov kimi Urmiyaya aparır (Qarabağnamələr 2006: 134).

Vəkil Kərim xan Zənd Pənah xana Urmiya xanı Fəth Əli xan Əfşara qarşı birləşməyi təklif edir. Fəth Əli xan Kərim xan Zəndin qardaşı İsgəndər xanı qətlə yetirmişdi. Pənah xanı oğlunu azad etmək istəyi rahat buraxmırdı. Odur ki, bu ittifaqa razı oldu və Qarabağ qoşunu ilə Cənubi Azərbaycana gəldi. Urmiya yaxınlığındakı döyüşdə Fəth Əli xan məğlub oldu, Urmiya qalasına sığınsa da əsir alındı və Kərim xan Zənd onu özü ilə Şiraza apardı və orada edam etdirdi. Kərim xan Zənd İbrahim xana xanlıq titulu verdi və onu Qarabağa göndərdi. Pənah xan isə Kərim xan Zəndlə

Şiraza getsə də orada vəfat edir. Onun nəşi Ağdama gətirilir və İmarət qəbristanlığında dəfn olunur.

Pənah xanın qəbir daşı hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanır. Qəbir daşındakı yazının tərcüməsi belədir:

Pənah xan Cavanşir, Günəş timsallı,
 Dağlarda yerləşən Daş və Şüşədə əyləşən
 Xalığın əmri ilə hər bənin cəsədi ölüdür.
 Sultana itaət qullar üçün qadağan deyil
 Əbədi qələm kitaba onun tarixini yazdı.
 Dost və həmdəm onun pənahı oldular.
 Cəmi 1172/1759-cu il

Şuşa mühasirəsi

İbrahim xan Cavanşir sülaləsinin ikinci xanıdır. Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, Pənah xanın Şiraz şəhərində vəfat etməsindən və Ağdamda dəfnindən sonra 1174/1760-cı ildə İbrahim xan Şuşa şəhərində Qarabağ xanı elan olunmuşdur. Mirzə Adıgözəl bəy isə bu tarixi 1173/1759-cu il olaraq göstərir. Onun xanlıq titulu Vəkil Kərim xan Zənd təsdiq etmişdir. Atasının siyasətini davam etdirən İbrahim xan Qarabağ xanlığının müstəqilliyi üçün bütün imkanlarından istifadə etmişdir. O, digər xanlıqların işlərinə qarışmış, imkan düşdükcə öz torpaqlarını genişləndirməyə çalışmışdır. Qonşu xanların övladları Şuşa qalasında, İbrahim xanın yanında həmişə girov kimi yaşayırdılar. Əldə etdiyi mahal və kəndləri öz bəyləri və maafıları arasında mülk kimi paylayaraq nüfuzunu genişləndirmişdir (Qarabağ-namələr 2006: 134).

Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşa şəhərini 33 gün mühasirədə saxlamışdır. 1795-ci ilin iyul-avqust aylarında Ağa Məhəmməd şah Qacarı ordusu Qarabağa hücum etmiş, Şuşa şəhərini mühasirəyə almış, şəhəri ala bilməmişdir. Bu hadisələr zamanı İbrahim xan Qarabağ obalarını üç hissəyə ayıraraq bir hissəsini Şirvan xanı Mustafa xanın yanına, bir hissəsini Gürcü çarı II İraklinin yanına, bir hissəsini isə Qarabağın kəndlərində və Şuşa şəhərində saxlamışdır. Ağa Məhəmməd şah mühasirə vaxtı İbrahim xana

məktublar göndərmiş, amma xanı itaət etməyə razı sala bilməmişdi. Vəzir Molla Pənah Vəqifin hazırladığı cavab məktubları Ağa Məhəmməd şahı çox qəzəbləndirmiş, Qacar ordusu Şuşa qalasını odlu silahlarla atəşə tutmuşdu.

Mirzə Camal Cavanşir Şuşa şəhərinin müqavimət hekayəsi haqqında yazır ki, Ağa Məhəmməd şah otuz üç gün qala ətrafında qalmasına baxmayaraq o qədər böyük qoşunla qalanın beş verstliyindən (beş kilometr) axan çaydan keçə bilməmişdi. Qarabağın atlı və piyada qoşunu, obaların, kəndlərin sərkərdələri, mahalların məlikləri meşədə, yollar və keçidlərdə Qacar qoşununu qarət edirdilər. Hər gün dəstə-dəstə at, qatır, dəvə və başqa tədarükləri, ordu üçün vilayətlərdən göndərilən taxıl karvanlarını qarət və əsir edərək, mərhum İbrahim xanın yanına gətirirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, o vaxtın hesabı ilə bir qatırı dörd manata, dəvəni altı, bir baş yaxşı atı isə on manata satırdılar. Qacar qoşunu Qarabağ əsgərlərinin gecə basqınlarından qorxaraq, ordugahın ətrafında möhkəm bürclər tikmişdi. Bir gecə Vərəndə mahalının piyadaları böyük bir dəstə ilə gedərək Ağa Məhəmməd şahın özünəməxsus tüfəngiləri tərəfindən mühafizə olunan böyük bir bürcü alıb, bir saatin içərisində bütün tüfəngiləri qırılmışdılar və sağ qalan iki-üç nəfəri isə gün çıxan vaxtı İbrahim xan ın yanına gətirmişdilər. İstər gecə, istərsə gündüz Qacar qoşununu bir an belə rahat qoymurdular. Üç-dörd dəfə şah özü böyük qoşunla çayı keçmək və qalaya yaxınlaşmaq istəmişdi. Bu tərəfdən cəld piyadalar, qoçaq süvarilər sərkərdələrlə birlikdə şahın qabağına çıxıb, qəhrəmancasına döyüşmüş, onu məğlub edərək geri qaytarmışdılar (Qarabağnamələr 2006: 139). Lakin Şuşa qalasının mühasirəsindən nəticə almayan Ağa Məhəmməd şah Tiflis şəhəri üzərinə yürüş etmiş, oranı ələ keçirərək qarət etmiş, əhalisini əsir götürmüşdür. Qacar ordusu həmin il Muğan çölündə qışlamışdır (Qarabağnamələr 2006a: 37).

Qraf Valeryan Zubov

1211/1796-cı ildə qraf Valeryan Zubovun başçılığı ilə Rusiya ordusu Qafqaza gəlmişdir. Gürcü çarı II İrakli Rusiya imperatriçəsi II Yekaterinaya məktub yazaraq kömək istəmiş, qraf Valeryan Zubov dəstək üçün Qafqaza göndərilmişdi. Öz növbəsində İbrahim xan oğlu Əbülfət xanın rəhbərliyi ilə nümayəndə heyətini hədiyyə və məktublarla qraf Valeryan Zubovun düşərgəsinə göndərmişdi. Zubov Əbülfət xana ehtiram göstərmiş, xanın məktubu-

nu imperatriçəyə çatdırmışdır. Sədaqəti əvəzində imperatriçə II Yekaterina İbrahim xana və onun vəziri Molla Pənah Vaqifə hədiyyə və məktublar göndərmişdir. İbrahim xan qonşu xanlar üçün də vasitəçilik etmiş, onların da məktub və hədiyyələrinin qraf Valeryan Zubova təqdim edilməsini təşkil etmişdir (Qarabağnamələr 2006: 141; Qarabağnamələr 2006a: 39).

Ağa Məhəmməd şah Qacarın ölümü

1212/1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşa şəhərinə ikinci dəfə yürüş etmişdir. Belə ki, II Yekaterina vəfat etdiyi və ordunun geri qayıtması əmri gəlidiyi üçün qraf Valeryan Zubov Qafqazı tərk etmişdi. Bunu eşidən Ağa Məhəmməd şah Qacar Rusiyaya sədaqət göstərən Qafqaz xanlarını cəzalandırmaq üçün yeni yürüş etmişdir. Güclü ordunun qarşısında dayanma bilməyən İbrahim xan ailəsi və əyanları ilə Kürü keçərək Car/Balakən bölgəsinə gəlmiş, orada sığınacaq tapmışdır (Qarabağnamələr 2006a: 41).

Mirzə Camal Cavanşir hadisəni belə təsvir edir ki, Qarabağ xanlığında üç il davam edən quraqlıq nəticəsində taxıl və başqa bitkilər məhsul vermədiyi üçün şiddətli qıtlıq vardı. Taxılın qiyməti o qədər qalxmışdı ki, hətta bir çətvər (100 qram) buğdanı o vaxtın pulu ilə 45 manata güclə almaq olurdu. İş çətinliyə düşmüşdü. Ağa Məhəmməd şah Qacar qoşunu ilə Araz çayı kənarına çatmışdı. Azuqənin qıtlığından və son bir neçə ilin əziyyətidən sonra Şuşa qalasında belə bir güclü padşahın qarşısında durmaq çətin idi. Əlacsız qalan İbrahim xan ailəsi, qohumları, bəzi bəylərin ailəsi və sədaqətli xidmətçiləri ilə birlikdə Şuşa qalasından köçüb, Car və Tala tərəfə yerləşdi. Car, Balakən və İlisu camaatı İbrahim xana ehtiram göstərdilər və üç ay onun qayğısına qaldılar (Qarabağnamələr 2006: 143). Balakəndə olarkən qarabağlı Məhəmməd Rəfi bəy Ağa Məhəmməd şah Qacarın kəsilmiş başını İbrahim xana gətirmişdir.

Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar İbrahim xanın oğlu Məhəmməd həsən ağanın imarətində yerləşmişdi. Onu həmin imarətdə yuxuda ikən yatağında Səfər Əli bəy və Abbas bəy adlı qulluqçuları öldürmüşdü. Sonra hadisəni Sadıq xan Şəqqəqiyyə bildirmişdilər. Şuşa əhalisi ayağa qalxaraq şahın çaşqın halda olan qoşununu şəhərdən çıxardılar, onun bütün avadanlığını qarət etdilər. Xüsusilə İbrahim xanın qardaşı

oğlu Məhəmməd bəy qarətdə fərqlənirdi. İbrahim xan şahın kəsilməmiş başını Gürcü çarı Georgiyə göndərdi. Əvvəlcə oğlu Mehdiqulu ağanı, sonra oğlu Məhəmmədhəsən ağanı Şuşa şəhərində asayışı bərpa etmələri üçün göndərdi. Onların ardınca İbrahim xan özü Balakəndən Şuşa şəhərinə qayıtdı (Qarabağnamələr 2006: 68).

Bu hadisəni Mirzə Camal Cavanşir daha detallı, nisbətən fərqli şəkildə təqdim edir. Şahın öldürülməsindən sonra şəhər əhalisi tökülüşüb, əllərinə keçən adamları soya-soya imarətə daxil oldular. İmarətin şeyləri - xalı-gəbəsi və şahın başqa qızıl, gümüş və cavahirət qarət edildiyi zaman igidliyi və şücaəti ilə məşhur olan xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy xəbər tutaraq, bir neçə nəfər nökrəri ilə imarətin qarısını kəsmişdi. Hər kəs əlinə düşəni aparmışdı. O, yerdə qalan şeyləri camaatın əlindən almış, cəvahirdən və qızıldan alətləri, qızıl-gümüş qab-qacağı, xalı-gəbə, pul və başqa şeyləri tamamilə ələ keçirib, Məhəmmədhəsən ağanın evindən öz evinə aparmışdı. O, qalanın içərisində hökumət və divan işləri ilə məşğul olmağa başlamışdı. Ağa Məhəmməd şahın kəsilməmiş başını öz məktubu ilə birlikdə köhnə xidmətçilərindən birinin vasitəsilə Balakəne İbrahim xanın yanına göndərmişdi. Şahın başı İbrahim xanın hüzuruna çatdıqda onun öldürülməsi hamıya yəqin olmuşdu. Nəcəbətın və ehtiramın tələbinə görə, şahın başını tam bir hörmətlə, qüsl və kəfən etdirib, lazımı dini mərasim qaydalarını bilən yaxşı mötəbər mollalarla Cara göndərərək, o yerin böyük adamlarının qəbiristanlığında dəfn etdirmişdi (Qarabağnamələr 2006: 145). Mirzə Rəhim Fəna da yazır ki, İbrahim xan şahın başını gördükdən sonra ona qüsl verib, bir qutu içində mötəbər bir qəbiristanlıqda dəfn etdirib (Qarabağnamələr 2006b: 24).

Məhəmməd bəyin iddiası

Məhəmməd bəy İbrahim xana qarşı çıxmışdır. Belə ki, Ağa Məhəmməd şahın öldürülməsindən və İbrahim xanın hələ Balakəndə olmasından istifadə edən xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Şuşa şəhərində hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışmışdır. O, fürsətdən istifadə edərək ədavət bəslədiyi xanın vəziri Molla Pənah Vaqifi oğlu ilə birlikdə qətlə yetirmişdir (Qarabağnamələr 2006a: 45). Mirzə Rəhim Fəna yazır ki, həmin hadisələr zamanı Qarabağ xanının vəziri Molla Pənah Vaqif Şuşa şəhərində ələ keçirilsə də,

şahın qətlə yetirilməsindən sonra azad olur. Lakin, Məhəmməd bəyin qurduğu plan əsasında Cıdır düzünə çağırılaraq və orada başı kəsilərək qətlə yetirilir (Qarabağnamələr 2006b: 25).

Bu hadisələrdən şübhələnən İbrahim xan Balakəndən Şuşaya gəlməyə tələsmir. Əvvəlcə oğlu Mehdiqulu ağanı Şuşaya göndərir. Mehdiqulu ağa Şuşada Məhəmməd bəyin bütün addımlarını izləyir və irəliləməkdə olan xanı xəbərdar edir. Daha sonra xan digər oğlu Məhəmməd həsən ağanı Qarabağ və Şahsevən silahlı qüvvələri ilə Şuşa şəhərinə göndərir. Məhəmməd bəy vəziyyətin belə hal almasından çəkinərək başının dəstəsi ilə Şuşa şəhərindən çıxır və Kirs dağındakı qalada mövqe qurur. Məhəmməd bəyin ətrafındakı Qarabağ obalarından təşkil olunan qüvvələr Məhəmməd həsən ağanın yanına qayıdırlar. Nəhayət, Məhəmməd bəy də fikrindən daşınır və Məhəmməd həsən ağanın düşərgəsinə gəlir. Mehdiqulu ağa da Məhəmməd bəyin təslim olduğunu görüb Şuşa şəhərində asayışı bərpa edir. Bu hadisələrdən sonra İbrahim xan Qarabağa gəlir və Şuşa şəhərinə daxil olur (Qarabağnamələr 2006: 146).

Ağabəyim ağa

Qarabağ xanlığının siyasi və iqtisadi vəziyyəti olduqca çətin idi. El-oba dağılmış, qıtlıq davam edirdi. Xanlığa qarşı qonşu xanların da düşmənçiliyi artmışdı. İbrahim xan belə vaxtda Tehran sarayı ilə yeni əlaqələr yaratmağa qərar verir. Əvvəlcə Ağa Məhəmməd şahın nəşini böyük ehtiramla Tehrana göndərir. Fətəli şah Qacar İbrahim xanın bu hərəkətini müsbət dəyərləndirir və nümayəndə heyətini hədiyyə və məktubla geri göndərir. O, Qarabağ xanlığının idarəetməsini bütün büdcəsi ilə İbrahim xana bağışlayır, hətta onunla qohum olmaq üçün qızı Ağabəyim ağa ilə evlənmək istədiyini bildirir. Böyük hörmət və izzətlə Ağabəyim ağanın kəbini Fətəli şah Qacara kəsilir. O, İbrahim xanın oğlu Əbülfət ağanı da öz yanına aparır, yüksək xanlar sırasında öz məclisində oturdur. Onun xətrini həmişə əziz və möhtərəm tutur. Hər il Fətəli şahın adından İbrahim xana və oğlu Məhəmməd həsən ağaya xələt, qılınc, qızıl yəhər, əsbablı at və başqa hədiyyələr göndərilir. Bu vəziyyət Rusiya imperatorunun canişini qoşunla Gürcüstana gələrək, müstəqil halda Tiflis şəhərində yerləşdiyi günə qədər davam edir (Qarabağnamələr 2006: 148).

Knyaz Pavel Sisianov

1221/1805-ci ilin may ayında Rusiyanın Qafqazdakı canişini gürcü əsilli knyaz Pavel Sisianov Kürəkçay kənarında Qarabağ xanı İbrahim xan və Şəki xanı Səlim xanla görüşür. Tərəflər arasında uzun çəkən danışıqlar olur, şərtlər müəyyən edilir, nəticədə Kürəkçay sülh müqaviləsi imzalanır. Knyaz Pavel Sisianov 500 əsgərlə mayor Dmitri Lisaneviçi Qarabağa göndərir (Qarabağnamələr 2006a: 59).

Knyaz Pavel Sisianov Car-Balakən camaatlığı və Gəncə xanlığını tabe etmək üçün hərbi gücdən istifadə etmişdi. Bu hadisələr digər feodalları da düşünməyə vadar eləmişdi. İki böyük dövlət arasında qalan yerli feodallar qərar verməkdə çətinlik çəkir, hər nəyin bahasına olursa, müstəqilliklərini qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Knyaz Pavel Sisianov mayor Dmitri Lisaneviçi Gəncə qalasından İbrahim xanın yanına göndərmiş, onu Rusiya imperatoruna itaət etməyə dəvət etmişdi. İbrahim xan mayor Dmitri Lisaneviçə xoş cavablar verərək, onu ehtiramla yazılmış məktublarla yola salmışdı. Fətəli şah Qacar İbrahim xanla Rusiya canişini Pavel Sisianov arasında dostluq əlaqəsinin olmasını və elçilərin gediş-gəlişini eşitdiyinə görə, İrəvandan qayıtdığı zaman Əbülfət xana beş min nəfərlik qoşun verib, atasına yardım və kömək göstərmək adı ilə Qarabağa, İbrahim xanın yanına göndərmiş və ona tapşırırmışdı ki, digər oğlu Məhəmmədhəsən ağanı bir neçə Qarabağ bəyzadələri ilə Fətəli şahın hüzuruna göndərsin. Əbülfət xan İbrahim xanın həyatının axırına qədər vəkil sifəti ilə Qarabağda qalsın və Əbülfət xandan icazəsiz və məsləhətsiz heç bir iş görülməsin. İbrahim xan Fətəli şahın belə təkliflərindən inciyir, Əbülfət xana ağır cavablar verir, yazır ki, Qarabağ torpağına girmədən geri qayıtsın. Əbülfət xan atasının sözünə baxmayıb, İbrahim xan və Məhəmmədhəsən ağa Dizaq mahalının Tuğ kəndində olduqlarından, Qacar qoşununu götürüb, o tərəfdəki dağların qoçaq tufənglilərini, özünün işgüzar nöqərlərini və başqalarını toplayıb, tam bir sürət və böyük izdihamla İbrahim xanın və öz böyük qardaşı Məhəmmədhəsən ağanın hüzuruna gəlir. Həmin gecə Mehdiqulu xan da gəlib çatır. Səhər Əbülfət xan böyük dəstə ilə Tuğ kəndinə hücum edir. İbrahim xanın və oğlanlarının yanında olan qoçaq tufənglilər və adlı-sanlı atlılar hücumu keçərək, Qacar qoşununu məğlub edir, ordunun bütün at və heyvanını qarət edirlər. Əbülfət xan isə Arazın o tayına qaçır (Qarabağnamələr 2006: 151).

Fətəli şah bu xəbəri eşitdikdə, İbrahim xanın Qacar dövlətindən bütünlükdə əl çəkməməsi və Rusiya dövlətinə meyil göstərməməsi üçün yumşaq hərəkət edərək, iki-üç nəfər xanı elçi adı ilə İbrahim xanın yanına göndərir, Əbülfət xanı isə danlayıb məzəmmət edir. Kərim xan, Rəhim xan və Abdulla xandan ibarət olan bu elçiləri mülayim və şəfqətli sözlər, möhkəm təəhhüdlər və qəliz andlarla dolu fərmanı ilə İbrahim xanın yanına göndərib söz verir ki, bütün Qarabağ mahalını, şah xəzinəsinə çatmalı olan mədəxilə ilə birlikdə əbədi olaraq İbrahim xan nəslinə verəcək, övladlarından iki nəfərini də Şuşa qalasına, İbrahim xanın yanına girov göndərəcək. Müqabilində İbrahim xan Şuşa qalasının üç ağaclığında (21 kilometr), Tiflis və Gəncə yolunun üstündə olan Əsgəranın hər iki qalasını Qacar qoşununa təhvil verməli idi. Rus qoşununun qarşısını kəsmək üçün hər iki qala möhkəmləndirilib, içərisində qoşun saxlanmalı idi. Habelə qalanın bir ağaclığında (yeddi kilometr) olan çay, Şuşa qalasının üç verstliyindəki (üç kilometr) səngərlə birlikdə Qacar qoşununun ixtiyarına verilməli idi. Beləliklə, hər iki çay, keçidlər və qalanın yolları Qacar qoşununun əlində olmalı idi. Rusiya dövlətinin qoşunu Şuşa qalasına gəlmək istədikdə onun qabağını almaq üçün buralarda möhkəm səngərlər qurulmalı idi. Bir nəfər sərdar iki-üç min atlı ilə Şahbulağında oturmalı, Tiflis və Gəncə tərəflərinin işindən xəbər tutmalı və oralarda qətl-qarət etməli idi. Heç kimsə İbrahim xanın itaət və əmrindən boyun qaçırمامalı idi. Qacar qoşununun bütün xərcləri Fətəli şahın xəzinəsindən verilməli idi. Qoşuna lazım olan sursat və başqa şeylər pulla satın alınmalı idi. Məqsəd o idi ki, Gürcüstan və Şirvanın qapısı olan möhkəm Şuşa qalası Rusiya dövləti qoşununun əlinə keçməsin (Qarabağnamələr 2006: 152).

Qızı Ağabəyim ağa Fətəli şahın baş hərəmi, oğlu Əbülfət xan isə əmirəlümərə və hörmət sahibi olduqlarına baxmayaraq İbrahim xan Rusiya dövlətinin gücünə inanaraq Qacar dövlətinə məhəl qoymamış, yenidən Tiflis şəhərinə elçi göndərmişdi. O, knyaz Pavel Sisianovla görüşmək və müqavilə şərtlərini başa çatdırmaq istədiyini bildirmişdi (Qarabağnamələr 2006: 152).

Kürəkçay müqaviləsi

1221/1805-ci il may ayının 1-də İbrahim xan oğlanları general-mayor Məhəmmədhasən ağa, general-mayor Mehdiqulu ağa, polkovnik Xanlar

ağa və Qarabağın başqa əyanı ilə birlikdə Qafqaz canişini knyaz Pavel Sisianovun yanına getmişdi. Pavel Sisianov onlardan qabaq gəlib, Kürəkçay kənarında ordu qurmuşdu. İbrahim xan inandığı adamı göndərüb, kürəkəni olan Şəki xanı Səlim xanı da buraya gəlməyə təşviq etmiş və onu Şəki xanlığının əyanı ilə Pavel Sisianovun hüzuruna aparmışdı. Kürəkçayın qırağında bir neçə gün bayram, şənlik və qonaqlıq olmuşdu. Sonra müqavilə və əhdnamə yazılmışdı. İbrahim xan və Səlim xan müqaviləyə möhür basmış, Pavel Sisianov isə qol çəkmişdi. Bir-birinə böyük hörmət və ehtiram göstərdikdən sonra geri qayıtmış, şərtə görə Məhəmməd həsən ağanın ikinci oğlu Tiflisə girov göndərilmişdi. İbrahim xanın xahişinə görə bir dəstə rus qoşunu topxana ilə həmişə Şuşa qalasında xanın yanında qalmalı idi (Qarabağnamələr 2006: 153).

Səltənət naibi Abbas Mirzə

Kürəkçay görüşündən qayıtdıqdan sonra mayor Dmitri Lisaneviç knyaz Pavel Sisianovun əmri ilə bir dəstə yeger və topxana ilə qalanın on verstliyində (on kilometr) olan Xanbağına gəldi. Bu zaman Qacar qoşununun Araz qırağına yaxınlaşması xəbəri gəlib çatdı. Arazın suyu qalxmışdı. Çayı körpüdən başqa heç yerdə keçmək olmazdı. Buna görə Məhəmməd həsən ağa Qacar qoşununun Qarabağ torpağına girə bilməməsi və vilayətdəki obaların, kəndlərin əkin yerlərinin tələf olmaması üçün yeger dəstəsini və mayoru götürüb, Qarabağın adlı-sanlı atlıları ilə birlikdə körpüyə tərəf getmişdi. Lakin Qacar qoşunu onları qabaqlayıb körpüdən keçmiş və Qarabağ torpağına girmişdi. Qacar qoşunu Cəbrayılı bağları yaxınlığında rus və Qarabağ əsgərlərinə rast gəlmiş, döyüşmüşdülər.

Gecə Məhəmməd həsən ağa Şuşa qalasının mühafizəsini təşkil etmək üçün qoşunla qalaya qayıtmışdı. Qacar qoşunu qalanın dörd ağaclığında (iyirmi səkkiz kilometr) olan Ağoğlan qalasına girmiş, beş minə yaxın qoşun isə Əsgəran qalası ətrafına gəlmiş, iki tərəfdən qalanı almaq fikrinə düşmüşdülər. Mayor Dmitri Lisaneviç bu hadisə haqqında məlumat vermişdi. Bu zaman Qacar dövlətinin Səltənət naibi Abbas Mirzə Çanaqçı kəndinə gəlib Əsgəran qoşununun yolunu gözləyirdi. Rus qoşunu isə topxana ilə Şahbulaq qalasının yaxınlığına çatmışdılar.

Səltənət naibi Abbas Mirzə Çanaqçıdan Şahbulağa rus qoşununun üzərinə yürümüşdü. Ruslar Əsgəranın yaxınlığına çatanda qacar qoşunu hər yeri, bütün yolları və Əsgəran qalasını tutub möhkəmləndirmişdi. Ona görə də rus qoşununun və topların hərəkəti çətinliyə düşmüşdü. Bir dəstə rus qoşunu orada səngərə girib on bir gün qacar qoşunu ilə vuruşsa da, nəticədə döyüşü davam etdirə bilməmiş, üç yüzə qədər əsgər bütün topları götürüb, Vanya yüzbaşının bələdçiliyi ilə Şahbulağına qayıtmışdı. Həmin yüzbaşıya sonradan məlik statusu verilmişdir.

Rus qoşununun girə bilməməsi üçün Şahbulaq qalasında çoxlu qacar qoşunu piyadası qoyulsa da, ruslar həmin gecə hücum edərək qalanı qacarlardan almışdılar. Lakin ruslar da Şahbulaq qalasında çox qala bilmədilər, üç gün sonra Məlik Vanyanın bələdçiliyi ilə Gəncəyə getdilər. Fətəli şah özü də bütün qacar ordusu ilə Qarabağa gəlib, Şuşa qalasının altı ağaclığında (qırx iki kilometr) ordu qurmuşdu. Səltənət naibi Abbas Mirzə isə Şahbulaq qalasının yaxınlığında düşərgə salmışdı. Bu zaman knyaz Pavel Sisianov Səltənət naibi Abbas Mirzə və Fətəli şah Qacarla döyüşmək üçün Qarabağa gəldi. Öz növbəsində Abbas Mirzə Gürcüstana yürüş etmək niyyəti ilə qoşunu Qarabağdan Tiflisə tərəf apardı. Fətəli şah Qacar isə Ağoğlan qalasında qalmışdı. Bu zaman Rəştədən Fətəli şahla xəbər çatdı ki, rus qoşunu Xəzər dənizi yolu ilə Talış və Rəşt vilayətinə çıxmışdır. Şah bu xəbərə və knyaz Pavel Sisianovun Qarabağa gəldiyinə görə ordusunu götürüb Ərdəbilə tərəf getdi.

Knyaz Pavel Sisianov Ağoğlanın iki ağaclığında (on dörd kilometr) olan Xonaşənə qədər irəlilədi. Burada şahın köçüb getdiyini eşitdikdə Şuşa qalasına gəldi. Burada bir sıra işlərə baş çəkib, İbrahim xanın yanına elçi sifəti ilə gələn üç nəfər Qacar xanını özü ilə götürərək, böyük hörmət və razılıqla Tiflisə getdi. Həmin ilin qış fəslində knyaz Pavel Sisianov Kürdən keçib, Şirvan, Bakı, Quba və Dərbəndi tutmaq üçün Şəkiyə tərəf hərəkət etdi.

Məhəmməd həsən ağanın ölümü

Rusiya imperiyasına səmimi yanaşan İbrahim xan oğlu Mehdiqulu ağanı Qarabağ qoşunu və bir neçə bəyzadə ilə birlikdə çar əsgərləri sırasında tapşırılan vəzifələri yerinə yetirmək üçün knyaz Pavel Sisianovun

Məhəmmədhəsən
ağaya verilən
nişan. Milli
Azərbaycan Tarixi
Muzeyi



hüzuruna göndərdi. Şəki xanı Səlim xan Pavel Sisianovu tədarük və hədiyyələrlə Şəki xanlığı sərhədindən ötürüb Şirvan xanlığı sərhədinə çatdırdı. Knyaz Pavel Sisianov Şirvandan keçib Bakı tərəfə hərəkət edən zaman İbrahim xanın xəstə olan böyük oğlu general-mayor Məhəmmədhəsən ağa vəfat etdi. Ürəyində Rusiya dövlətinə itaət etməyə razı olmayan bir sıra adamlar Məhəmmədhəsən ağanın vəfatından, Mehdiqulu ağanın xanlıqdan uzaqlaşmasından, İbrahim xanın xəstəliyi, yaşının çoxluğu və qüvvəsinin azlığından istifadə edərək, müqavilə və əhdnamənin əksinə olan işlər görməyə başladılar. Buna görə də knyaz Pavel Sisianov Mehdiqulu xanı Qarabağ qoşunu ilə birlikdə geri göndərməyi məsləhət bildi. General-mayor Məhəmmədhəsən ağaya xüsusi səmimiyyəti və məhəbbəti olduğu üçün polkovnik Cəfərqulu ağaya sevgi və ehtiramını xatırladan məktub yazdı. Məhəmmədhəsən ağanın vəfatından son dərəcə təəssüfləndiyini, ona məhəbbət bəsləyib, qeydinə qalmağa hazır olduğunu bildirdi.

General-mayor Mehdiqulu xan Qarabağ qoşunu və bəyzadələri ilə atasının yanına gəldi. O, fəsad törədən şəxslərin qarşısını aldı, Rusiya dövlətinin qanunlarının yerinə yetirilməsi üçün çalışdı. Həmin vaxtda Bakı şəhərinin yaxınlığında knyaz Pavel Sisianov öldürüldü.

İbrahim xanın öldürülməsi

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, knyaz Pavel Sisianov qətlə yetirildikdən sonra general Pyotr Nesvetayev Tiflis şəhərində qoşunu və vilayəti idarə etməyə başlamışdı. İbrahim xanın elçisi məktublarla generalın yanına

getmişdi. Belə ki, 1222/1806-cı ilin yazında qacar qoşunu Qarabağa yenidən hücumə keçmişdi. Gizlincə adamlar göndərib, İbrahim xana yenidən vəd və ümidlər verirdilər. Güclü ordunun qarşısını almaq üçün Qarabağda mayor Dmitri Lisaneviç və yeger dəstəsindən başqa qoşun olmadığı və məhsul vaxtı gəlib çatdığı üçün İbrahim xan Qarabağ obaları və kəndlərinin ayaq altında dağılmaması üçün qacarlarla xoşluqla rəftar etməyə başlamışdı. Bununla yanaşı, o, hər bir iş barəsində mayor Dmitri Lisaneviçlə məsləhətləşirdi. Mayor Rusiya ordusunun tezliklə gəlib çatacağını İbrahim xana vəd verirdi. Əslində isə rus qoşunu çox yubanırdı. Qacar qoşunu qalanın iki ağaclığına (on dörd kilometr) çatmışdı. Odur ki, İbrahim xan evini və köçünü Xan bağından köçürüb, qalanın yaxınlığına gətirmişdi. Bir gecə mayor Dmitri Lisaneviç bir dəstə qoşunla İbrahim xanın yaşadığı mənzilə yaxınlaşmış, xanı bir neçə nəfər ailə üzvü və yaxın adamı ilə orada öldürmüşdü. Mirzə Yusif Nersesov isə İbrahim xanın mövqə dəyişdirdiyini, ona görə mayor Dmitri Lisaneviçin onu və ailəsini qətlə yetirdiyini yazır. Bu məsələdə xalq arasında yayılan şaiyələri əsərinə daxil edir (Qarabağnamələr 2006a, 62). Mirzə Camal Cavanşirin oğlu Rzaqulu bəy bu hadisəni daha geniş təsvir edərək yazır ki, o gecə on yeddi adam, o cümlədən İbrahim xan, arvadı Tuba xanım, qızı Səltənət bəyim, on iki yaşlı oğlu, Kəbirli Abbasqulu ağa, Hacı Hacan, Əli bəy, Mirzə Haqverdi, qərəndli Hümət bəy, sarıcalı Gülmalı bəyin oğulları Cavanşir və Həsən ağa, nökərlərdən qərəndli Əlipənah, əfşarlı Cavanşir və Mirzə Nağı, kəbirli Əcəməlinin oğlu Hacı Həsən iki oğlu ilə, iki nəfər şelli və iki başqa adam öldürülmüşdür. General-mayor Mehdiqulu xan və polkovnik Cəfərqulu ağa isə qalanın içində idilər. Onlar Rusiya dövlətinə qarşı hər hansı müqavimət göstərmədilər. Əksinə, qorxuya düşmüş əhalini sakitləşdirməyə çalışırdılar.

Mehdiqulu xan

İbrahim xanın qətlə yetirilməsindən on beş gün keçməmiş general Pyotr Nebolsin qoşun və topxana ilə Şahbulaq qalasına gəlmişdi. Mehdiqulu xan rus qoşununun gəldiyini eşidəndə Qarabağın adlı-sanlı atlıları, xidmətçiləri və bir neçə bəyzadə ilə, Qacar qoşununun ətrafı və yolları tutduğunu baxmayaraq, Şuşa qalasından çıxıb general Pyotr Nebolsinin yanına gəlmişdi.

və rus qoşunu ilə birləşdi. Qoşun Əsgəran qalası yaxınlığında düşərgə saldı. Polkovnik Cəfərqlu ağa, mayor Dmitri Lisaneviç və yeger dəstəsi qalanı qorumaq üçün Şuşada qaldılar. General Pyotr Nebolsin və Səltənət naibi Abbas Mirzənin ordusu Xonaşen döyüşündə üz-üzə gəldi. Yeddi saat davam edən döyüşdən sonra rus ordusu Mehdiqlu xanın da köməyi ilə qacar ordusunu məğlub etdi. Qarabağ obalarının bir hissəsini Əbülfət xanın başçılıq etdiyi qacar ordusu dəstəsi Zəngəzur tərəfə apararkən Cəfərqlu ağa mayor Dmitri Lisaneviçlə onları haqladı və obaların camaatını geri qaytardılar (Qarabağnamələr 2006: 157).

Qraf İvan Qudoviç Qafqaz canişini təyin olunaraq Tiflisə gəldikdən sonra Mehdiqlu xanı öz hüzuruna çağırdı. Mehdiqlu xan bütün kəndxuda və obaların bəyləri ilə bərabər Tiflisə gələrək qrafla görüşdü. Qarabağ xanlığı fərmanı və əhdnamədə qeyd edilirdiyi kimi, cəvahirə tutulmuş qılinc və padşahlıq bayrağı Mehdiqlu xana verildi. Mehdiqlu xan 1806-1822-ci illərdə Qarabağ xanlığını idarə etdi (Qarabağnamələr 2006: 158).

Mehdiqlu xanın dövründə də bir sıra çətin dövrlər olmuşdur. Onlardan biri qardaşı oğlu Cəfərqlu ağanın 1812-ci ildə Qarabağdan qaçaraq Qacar dövlətinə sığınması idi. Həmin dövrdə baş verən Qırcı qışlağı hadisəsi isə Mehdiqlu xanın və obaların nizamsız hərəkəti rus ordusu əsgərlərinin narazılığına səbəb olmuşdu.

Mehdiqlu xan general Aleksey Yermolovun Qafqaz canişini təyin olunmasından az sonra 1822-ci ildə Qarabağ xanlığını tərk edərək Qacar dövlətinə sığınmışdır. Qacar dövləti ona hörmət etmiş, təqaüd təyin eləmiş, Gərgər vilayətinin gəlirlərini ona bağışlamışdır. 1826-cı ildə Səltənət naibi Abbas Mirzənin İkinci Rus-İran müharibəsini başlatması Qarabağ xanlığını yenidən gündəmə gətirmişdir. Qarabağ xanı Mehdiqlu xan Abbas Mirzənin yürüşünə qatılmış, Şuşa şəhərinin mühasirəsində iştirak etmişdir. Mirzə Yusif Nersesov həmin mühasirə haqqında rəsmi sənədlər və yerli hekayələrə əsaslanaraq geniş bəhs etmişdir. Abbas Mirzə Şuşa şəhərini almağa çox həvəsli olsa da general Reutun başçılığı ilə həm rus əsgərlərinin, həm də yerli sakinlərin müqavimət göstərməsi mühasirənin uzanmasına səbəb olmuşdu. Gəncə istiqamətində general İvan Paskeviçin Abbas Mirzənin ordusuna qalib gəlməsi Şuşa qalasının taleyini həll elədi. General

Valerian/Rüstəm Mədətov Şuşa qalasına daxil oldu. Müdafiə olunan şəhər sakinlərinin azuqəsi tükəndiyi üçün onlara Qarabağın müxtəlif yerlərindəki dövlət anbarlarından azuqə təmin edildi (Qarabağnamələr 2006a: 96). General Valerian/Rüstəm Mədətov Mehdiqulu xana və Şahsevən xanlarına qarşı çox əsəbiləşmişdi və ona görə də Qarabağın silahlılarını götürüb Cənubi Azərbaycanda Meşkin və Əhər bölgəsini qarət edərək qəniməti Qarabağa gətirmişdi.

Mehdiqulu xan Mirzə Adıgözəl bəyin vasitəçiliyi ilə 1827-ci ildə Qarabağ xanlığına qayıtmış, Şahbulaq qalası və ətrafında yaşamışdır. Əvvəlki mülklərin geri qaytarılması üçün çoxsaylı məhkəmə sənədləri arxivlərimizdə toplanmışdır.

Şuşa şəhərinin məhəllələri

1823-cü ildə Şuşa qalasının yaxınlığındakı bütün ərazilər dövlətə məxsus idi. Çünki bu torpaqlar İbrahim xan tərəfindən xüsusi mülkiyyət sahiblərindən satın alınıb və Qarabağ xanlarının mülkiyyətinə aid idi. İndiyə qədər şəhər sakinlərinə hər cür bina tikmək, həm öz müəssisələri, həm də qəbiristanlıq üçün boş torpaqları istifadə etmək məqsədilə tam sərbəstlik verilirdi. Şəhər, mahiyyəti üzrə üç hissəyə və ya məhəlləyə ayrılır: Təbrizli məhəlləsi, Qazançılı məhəlləsi və Əylisli məhəlləsi. Bu üç məhəllədəki şəhər sakinlərindən başqa bəzi kənd sakinləri də vergilərini mənsub olduqları mahallarla birlikdə verməklə Şuşada daimi öz icmalarında qalırlar. Şəhərlilərin vəzifələri xanın qonaqlarının həm özlərini, həm də atlarını pulsuz olaraq qəbul etmək və doyurmaq, o cümlədən şəhərdə xanlıq və ya indiki halda dövlət binalarının inşası üçün tələb olunan sayda işçi vermək və ehtiyaca uyğun olaraq araba və ya yüklərlə material təmin etməkdir.

Mirzə Yusif Nersesov yazır ki, Şuşa şəhərinin Mehri, Qazançılı, Əylisli, Çiləbörd Dərə, Aşağı məhəllə, Qurdlar, Culfa, Quyuluq, Çuxur məhəllə, Hacı Yusuf, Merdinli, Cuhudlar, Saatlı, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Çölqala və Hamamarası kimi məhəllələri var idi (Qarabağnamələr 2006a: 24).

1888-ci ildə Baharlı yazırdı ki, Şuşa şəhərinin yuxarı hissəsində Xanlıqara/Mir məhəlləsi, Saatlı məhəlləsi, Köçərli məhəlləsi, Mamayı məhəlləsi

si, Xoca Mərcanlı məhəlləsi, Dəmirçi məhəlləsi, Hamamqabağı məhəlləsi, Təzə məhəllə (cəmi səkkiz məhəllə), aşağı hissəsində Qurdlar məhəlləsi, Seyidli məhəlləsi, Culfalar məhəlləsi, Toyluq/Quyuluq məhəlləsi, Çuxur məhəlləsi, Dördlər məhəlləsi, Hacı Yusifli məhəlləsi, Dörd Çinar məhəlləsi, Çöl Qala məhəlləsi (cəmi doqquz məhəllə) vardır.

Cümə məscidləri

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, İbrahim xan Şuşa şəhərinin böyük camaat məscidi olan Cümə məscidini 1182/1768-ci ildə tikdirir. Bu məscid köhnəlikdən sonra onu İbrahim xanın qızı Gövhər ağa təmir etdirir, əvvəlkindən daha gözəl şəkllə salır (Qarabağnamələr 2006: 162).

İbrahim xanın Gürcüstan tavatından olan Yevgeni Abaşidzenin qızı Cəvahir xanımdan olan qızı Gövhər Nisə/Ağa Şəki və Xoy xanı Batmanqılınc ləqəbli Cəfərqulu xan Dünbülü Xoyskinin xanımı idi. Onun nüfuzu nəinki Qarabağda, Azərbaycanın digər xanlıqlarında və bütün Qafqazda qəbul olunurdu. Gövhər ağa Şuşa şəhərində hər iki Cümə məscidini öz vəsaiti hesabına inşa etdirmiş, sonra bir çox vəqfləri həmin məscidlərin saxlanılmasına vermişdir. Məscidin divarına həkk olunan vəqfnaməyə görə özündən malına-mülkünə sahib duracaq övladı olmadı-



Aşura mərasimi.
Şuşa Cümə
məscidinin qarşısı.
Rəssam Vasil
Vereşaqin.

ği üçün Gövhər ağa Şuşada yuxarı məhəllədəki Cümə məscidinə və aşağı məhəllədəki məscidə və onun yanındakı mədrəsələrə Qarabağın Cavanşir mahalından Maqsudlu və Qaradağlı kəndlərini, Kəbirli mahalından Evoğlu kəndini, Şelli kəndindəki bir parça meyvə və üzüm bağını, Darğalı torpağının bütün mülk və bağlarını, on bir ədəd dükən və bir karvansarayını vəqf etmişdi. Eyni zamanda həmin vəqflərdən gələn mədaxilin satılıb nəg'd pula çevrilməsi və pulların xərclənməsindən ötrü, ümumiyyətlə vəqf malikanələrinin idarəsi üçün bir neçə mütəvəlli təyin olunmuşdur. Gövhər ağa həmin vəqflərin gəliri hesabına məscid nəzdində Darülşəfa adlı bir xəstəxana açdırmış, mədrəsələrin xərcini ödəmiş, habelə dini və ictimai elmlərə aid kitablar hesabına mədrəsələrin kitabxanasını zənginləşdirməyə çalışmışdı. Baharlı həmin xəstəxananın qərrib adamlar üçün qalmaq və müalicə olunmaq üçün yerinin olduğunu, vəfat etsələr, yuyulub, kəfənlənib, dəfn olunma yerinin olduğunu qeyd edir. Bu qalanın kasıb və yoxsul sakinlərinə də şamil edilirdi. Mədrəsədə təhsil alan tələbələrə çıraq və həftədə iki dəfə çörək vermək də planlaşdırılmışdı.

Həsən İxfə Əlizadə yazır ki, Cümə məscidi 1182/1768-ci ildə İbrahim xan tərəfindən tikilmişdir. 1282/1866-ci ildə İbrahim xanın qızı həmin məscidi əsaslı şəkildə təmir etdirmişdir. Maraqlıdır ki, 1880-ci illərdə tərtib olunan Şuşa şəhəri məscidlərinin mollaları siyahısında Yuxarı Gövhər ağa məscidinin adı İbrahim xan məscidi kimi verilmişdir. Məscidin girəcəyindəki qapının üstündəki kitabələr həmin məscidin vəqf hesabına işlədilməsi və təmir olunmasını göstərir. Məsciddəki kitabələr fars dilində aydın nəstəliq xətlə daşa həkk olunan sənət əsərləridir. Eyni zamanda, kitabələr vəqf məqsədi daşıyan hər iki məscidin gəlirinin nəyə sərf olunduğunu bildirir. Həsən İxfə Əlizadə qeyd edir ki, Yuxarı Gövhər ağa məscidinin kitabəsinin tərcüməsi belədir: “Ürəkləri bilən odur” (Allahdır). Şuşa qalasında olan iki Gövhəriyyə mədrəsəsi və iki məscidin vəqfləri aşağıdakılardır: Aşağı məscidin cənub tərəfində bir qatardan ibarət bütün on bir ədəd dükənlərdir ki, bir tərəfdən məscidin həyətinə bitişir və digər tərəfdən qala meydanına qədər uzanır. Cavanşir mahalından Maqsudlu kəndinin aşağı tərəfindəki qərbdən hüdudu quzey kəndləri, şərqdən Gəlinxanlıya və Quzanlıya, bir tərəfdən Küdri yüzbaşılıya və oradan da Ağ Kəhrizin yuxarisından otaqçı damına çatır. Və

Mədrəsədə dərs
vaxtı. Rəssam
Vasili Vereşaqin.



oradan da yeddi gözə qədər və cənubdan Şahbulaq və Göytəpə sərhədinə və Gəlinxanımlıya doğru üzüaşağı şimaldan Xaçın çayına kimi quzey kəndlərdən Tösü bağının yuxarısında olan Yolçu bağına kimi və Küdri yerindən dəstəmaz suyuna və Elçi şıxlara kimi çıxır. Cavanşir mahalından Qaradağlı kəndinin bütün altındakı hüdudu, şərqdən Tələk çayına, qərbdən Seysulan çayına və cənubdan Seysulan xəndəyinin ortasına qədər və oradan üzüaşağı Səngi köbər və ildırımçıqan, şimaldan Səhləbada gedən yolla və Daşlı keçiddən üzüaşağı Şıxbaba çinarına kimi və nəhayət, Tələk çayına qədər uzanır. Kəbirli mahalından Evoğlu kəndinin bütün aşağı hissəsinin hüdudu: Şərqdən Saqqız ağacı pirinə, qərbdən Hacı Lazımın dəyirmanının başından üzüaşağı Oğulboynu çayına kimi və oradan Lələ bağına və oradan Qarqarlı meşəsinə və oradan Kiçik Şumlu təpəsinə və oradan Gurşənaha ağacına, oradan Kürə və Saqqız ağacı pirinə kimi və şimaldan yuxarısı Hacı Lazımın dəyirmanına və üzüaşağı Ərəs xanın əkdüyü yerə qədər və oradan bağ ağzına və oradan Evoğlu qışlağına qədər, çaydan və oradan Evoğlu əkin yerinə qədər gəlir və oradan Kürə və oradan yastı yolun və oradan Saqqız ağacına qədərdir. Və Darğalı torpağının bütün mülk və bağları. Məhduddur şərqdən Xıdırli çayı ilə, qərbdən Qarağacı qəbiristanından Damlı təpəyə gedən ümumi yol ilə, cənubdan Kərim ağanın bağı ilə, şimalda Daşlı təpədən üzüaşağı qeyd olunan çaya qədər. Şərqdən Mirzəlibəy və şimaldan Məşədi Aşurun bağı ilə, qərbdən



Yuxarı
Gövhər ağa
məscidinin
kitabələrindən
biri

dəllək oğlu Məhərrəmin və Allahqulu oğlu İmamqulunun bağı ilə, cənubdan böyük yol ilə, şimaldan Süleyman xan oğlu Həsən ağanın bağı ilə məhdud olan Telli kəndindəki bir parça meyvə və üzüm bağı bütünlüklə məscidin vəqfinə daxildir.

Yuxarı
Gövhər ağa
məscidinin
kitabələrindən
biri

Həsən ixfa Əlizadə yazır ki, iki məscid vəqflərinin qalan hissəsi vəqf-namənin əslində və onun kitabçalarında ətraflı surətdə şərtlərlə yazılmışdır, gərək vilayətin möminləri və müvəkkilləri onların yerinə yetirilməsində əməl etsinlər. Cənnət məkanlı xanlar-xanı xoşbəxt İbrahimxəlil xan Cavanşirin qızı, həzrəti Zəhranın möhtac kənizi, misilsiz xanım, böyük əsilli və uca nəşəbli, səadətli və şərəfətli və həqiqət ədalı yüksəklik və böyüklüyün xəzinəsinin yeganə gövhəri həzrəti Məryəm xasiyyətli, əsrin Bilqeyisi sərkar cənabi-Gövhər ağa bütün möminlərdən, xüsusilə Şuşa şəhərindəki qeyd olunmuş möminlərdən dua tələb edir. Hər kim qeyd olunan





Yuxarı
Gövhər ağa
məscidinin
kitabələrindən
biri

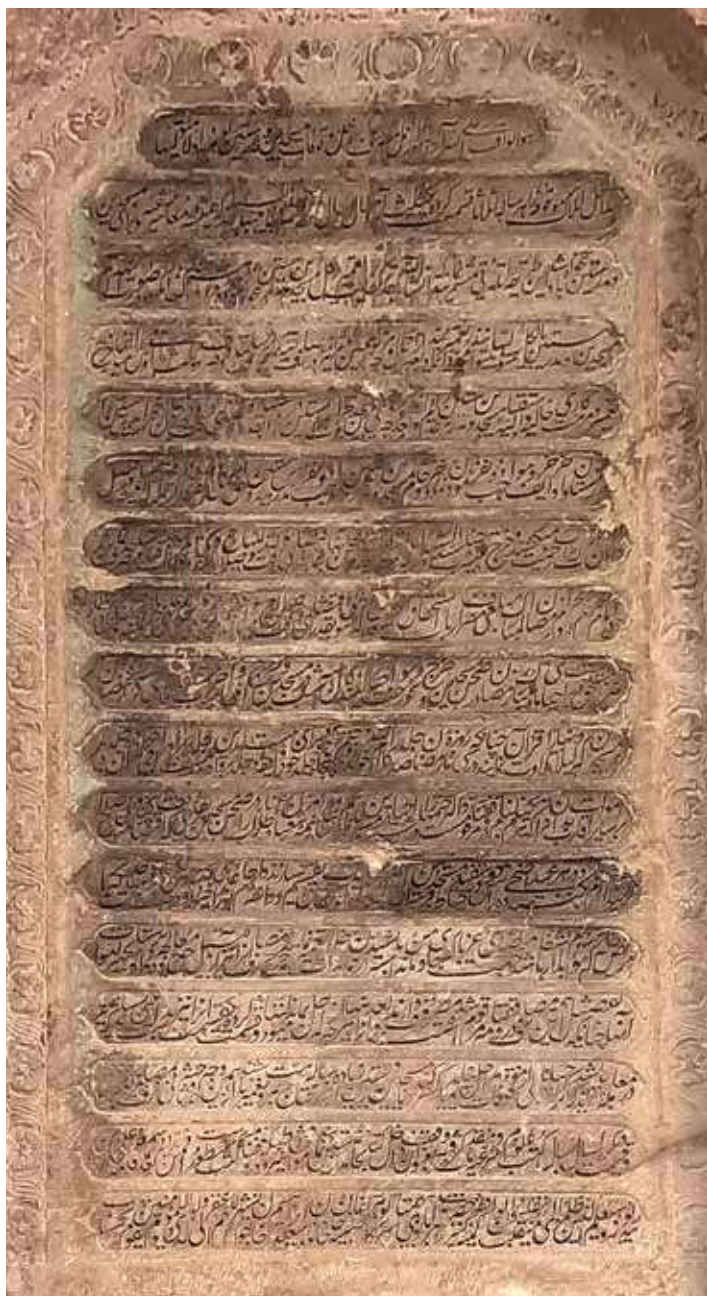
mövqüfata zülm əlini uzatsa, Allahın və Allahın övliyalarının əbədi lənətinə tutulsun. Allahın lənəti olsun zalım tayfaya...”

Şuşada meydan qarşısında olan Yuxarı Gövhər ağa məscidinin girəcəyində qapının sol tərəfində də çox sözlü zərif bir kitabə vardır. Həmin kitabə qapının sağ tərəfində Həsən İxfə Əlizadənin yuxarıda farscadan tərcüməsini verdiyi kitabə ilə eyni həcmdə və formadadır. Bu kitabə də vəqf yerlərindən alınan gəlirin (mədaxilin) nəyə və haraya xərc olunmasından bəhs edir. Kitabənin mətni: “Sirləri bilən odur (Allahdır). Gövhəriyyənin iki məscid və iki mədrəsəsinin mövqüfatını xərcləyən mütəvəkillər vəqf gəlirini hər il üç yerə bölsünlər; üçdə bir hissəsinin şəri qaydalara əsasən müamilələr vasitəsilə hər iki məscid və mədrəsə üçün ehtiyat yığsınlar və bu qaydanı müəyyən müddət davam etdirləsinlər ki, inşallah məscid və mədrəsələrin təmirinə bütünlüklə kifayət edəcək məbləğ hazır olsun. Allah eləməmiş məscidlər və mədrəsələr xarab olarsa, müvəkillər onları yenidən təmir etsinlər və həmin üçdə bir hissəsini xərcləsinlər. Müvəkillər qalan iki hissəsini xərclərkən məscid və mədrəsələrin hal-hazırda və gələcəkdəki təmirini



Yuxarı
Gövhər ağa
mascidin
kitabələrindən
biri

birinci dərəcəli iş kimi nəzərdə tutsunlar. Sonra isə gecələr məscid və mədrəsələrin hücrələrinin işığını, qış və payız fəsillərində isə kömür pulu, məscid və mədrəsələrin iki nəfər işçisinin və iki nəfər azançısının məvacibini, mədrəsələrdə iki nəfər müəllimin məvacibini, məscidin işlərini idarə edən iki işçi, o cümlədən, zəhmət çəkən müvəkkillərin zəhmət haqqı da ödənilsin. Aşuranın on günlüyündə cənab Şəhidlərin Seyidinin (İmam Hüseyinin) təziyəsinin xərci ödənilsin. Vaxtın tələbinə görə müvəkkillər lazım bilsələr eləcə də Tasua günündə məscidlərdə və həyətlərində şərbət paylasınlar. Məhərrəm və ramazan aylarında vaxtın tələbi və müvəkkillərin məsləhətinə görə ehtiyacı olanlara müəyyən miqdarda pul paylansın. Məscidlərin minbərlərində vəqf sahibini xeyir-dua ilə yad etdirməkdən ötrü bir məbləğ xərclənsin. 70 nəfər müstəhəqqə mübarək ramazan ayının əhya gecələrində məscidlərin həyətinə iftar verilsin. Mübarək ramazan ayında 3 gün əhyanı məscid həyətlərində tutanların yanacaq və buxur ödəsinlər. Ramazan ayında məscidlərdə otuz gün (gecə və gündüz) 20 nəfər Quran oxuyanın haqqı pul ilə ödənsin. Belə ki, ramazan ayının 30 günündə 100 cild Allah kəlamını oxuyub, onlardan 50 cild vəqf sahibinin özü üçün, 20 cild ata və anası üçün, 20 cild bacı və qardaşları üçün, 10 cild də qohum-əqrəbaları üçün - hamısı adbaad vəqfnamədə qeyd olunduğu kimi Quran tapşırılsın. Quran-tapşırma işi əsasən əhya günlərində məsciddə başa çatdırılsın. Şaban ayının 15-ci günü qəriblərə və tullablara məscidlərdə mütəvəkkillərin məsləhəti və vaxtın tələbinə görə yemək verilsin və hər Qurban bayramında məscidlərin həyətinə on qoyun kəşib, ehtiyacı olanlara paylayıb vəqf edəni və onun sülaləsini xeyir-dua ilə yad etsinlər. Məscidlərin birinin yanında yeri-yurdu olmayan qərib xəstələr üçün “Darüş-şəfa” adlı xəstəxana açıb həmin gəlirdən təmin etsinlər və onun xərcləri: müalicə, dərman, pərəstarların maaşı və ölənlərin dəfn xərci vəqfnamədə göstəriləyi kimi təmin edilsin. Qeyd olunanlardan sonra artıq qalan gəliri mütəvəkkillər iki yerə bölüb, bir hissəsini yenə bir etibarlı adama tapşırsınlar ki, o pul həmişə müamilədə - artmaqda olsun ki, əgər işdir, bir il vəqflərin gəliri olmasa və ya az olsa və yaxud da mədrəsə və məscidlərin hər ildəkindən artıq təmirə ehtiyacı olsa, haman ikinci toplanmış pulu onların təmir və abadlaşmasına sərf et-



Yuxarı
Cövhər ağa
məscidinin
kitabələrinəndən
biri

sinlər. Qalan hissədən ilbəlil şəriət və müqəddəmat elmlərinə aid kitab alıb mədrəsələrin kitabxanasına vəqf adı ilə vəqfnamədə qeyd olunmuş şərtlər əsasında daxil etsinlər Əgər bir adam bunu eşidəndən sonra dəyişsə, xəbəri yoxdur ki, onu dəyişənlərin günahı nədən ibarətdir. Onlar bilməlidirlər ki, zülmkarlar hansı axirətə qayıdacaqlar. Xanlar-xanı xoşbəxt İbrahim xan Cavanşirin qızı vəqifə, həzrəti Zəhranın ən alçaq kənizi, misilsiz xanım, sərkar Gövhər ağa, ilahi haqq-hesab günündə möminləri, məni və mənim valideynlərimi bağışla. 1282/1866-1867” (Qarabağnamələr 2006b, 116).

Həsən ixfa Əlizadə yazır ki, Yuxarı Gövhər ağa məscidində başqa kitabələr də vardır. Bu məscidin şimal tərəfində, yəni girəcəkdir yolunda üç qapı vardır. Bu qapılardan ikisi kiçik və biri (ortadakı) böyükdür. Qapıların hər üçünün üstündə daş lövhələr vardır ki, bu lövhələrdə müxtəlif kitabələr həkk olunmuşdur. Həmin kitabələrin farscadan tərcüməsi belədir: birinci balaca qapı üzərində (şərq tərəfdə) yazılmışdır: Peyğəmbər - Allahın ona salam və salavatı olsun, - dedi: - Allaha ibadət edin! Guya sən onu görürsən, əgər görməsən, o səni görür və əbd sözündə, üç hərfdən ξ ayn, \hookrightarrow be, \hookrightarrow dal hərlərindən ibarətdir. Əbd sözündəki aynı onun Allaha aid olmasını; bə onun başqasına qarşı olan fəzilətdir. Dal isə onun görünməyən və pərdəsiz Allaha yaxın olmasıdır. Həqiqəti olmayan yalan ibadət köynəyini geymək iddiasında olmaqdan şiddətli günah yoxdur”. Girəcəkdə orta böyük qapı üzərində daşa həkk olunmuş kitabənin tərcüməsi: “Doğrudan da, Allah kərimdir. Onu razı salmaqdan ötrü qapısına əylən əlacsız bəndələri üçün kəramət arzulayır. Cənnətməkan Gövhər ağanın vəsiyyətnaməsinə əsasən (məscid təmir olundu)”. Bu kitabənin üzərində iki kiçik xonça rəsmi vardır. Birinci xonçada aşağıdakı sözlər həkk olunmuşdur: “Allah, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən, Hüseyin”. İkinci xonçada isə belə bir cümlə həkk edilmişdir: “O Allahın əli onların əlləri üstündədir”.

Baharlı yazır ki, Səltənət naibi Abbas Mirzə Qacarın oğlu şahzadə Bəhmən Mirzə Qacarın 1851-ci ildən Şuşa şəhərində məskunlaşması şəhərin ictimai həyatında mühüm rol oynamışdır. Bəhmən Mirzə Şuşada ailəsi üçün böyük saray tikdirmiş, xanımları, övladları üçün otaqlar təşkil etmişdi. Böyük mətbəxi, hamam və müsafirxanası məşhur idi. Qız və oğlan uşaqlarının

oxuması üçün müəllimlər tutmuş, dərşxana təşkil eləmişdi. Bəhmən Mirzə Qacar 1884-cü ildə vəfat etdikdən sonra ailəsi Şuşa sarayını qoruyub saxlamadı, bütün mal və mülkləri satdılar. Saray 1905-ci ildə ermənilər tərəfindən tamamilə məhv edilmiş, yandırılmışdır (Qarabağnamələr 2006b, 117).

Həsən İxfə Əlizadə yazır ki, Aşağı məscid də İbrahim xanın qızı Gövhər ağa tərəfindən bina olunmuşdur. Maraqlıdır ki, hər iki məscidin inşa və təmirləri bir-birinə yaxın tarixə təsadüf olunur. Şuşada məhəllə məscidləri ilə yanaşı, iki Cümə məscidinin tikilməsini Həsən İxfə Əlizadə Şuşada şialərlə yanaşı, sünnilərin yaşaması ilə əlaqələndirir. Lakin sonra qeyd edir ki, Yuxarı Gövhər ağa məscidində şeyxi şiə icması, Aşağı Gövhər ağa məscidində üsuli şiə icması ibadət edirdi.

Aşağı Gövhər ağa məscidində kitabələr məhduddur. Yalnız məscidin içərisində olan minbərlərin (ortada) birində ayaq tərəfdən qarışıq nəstəlik xətlə Qurandan ayələr və hədislər həkk edilmişdir. Məscidin xaricində şimal tərəfində məscidə daxil olmaq üçün iki kiçik və bir böyük qapı vardır. Kiçik qapılar üzərində kitabə yoxdur. Ortada olan böyük qapının yuxarısında iki balaca və bir böyük lövhə vardır. Balaca lövhələrdə “Allah, Məhəmməd, Əli, Fatima, Həsən və Hüseyin” sözləri yazılmışdır. İki kiçik lövhə arasındakı böyük lövhədə aşağıdakı mənzumə həkk olunmuşdur (farscadan sətri tərcümə):

“Şişə şəhərinin banisi ki, həşəmət və mərtəbə etibarilə,
Onun taxtının qübbəsi ayın sərəpərdəsinə tərə vururdu.
Yəni fələk şövkətli olan sərdar İbrahim xan
Ki, onun qarısına bütün dünya xanlarının sığınacağı idi.
Onun parlaq və mübarəkgünlü bir Gövhəri var idi ki,
Bunun üzünün işığı günəşin başına tac idi.
Bu məscid və məhrabı binadən həmin pak olan Gövhər oldu.
Behişt əhli tamamilə buna şahiddirlər.
Dua edənlərin qələmi onun tarixini belə yazır:
Bu Gövhər həmişə Allahın sədəfi içərisində olsun”.

Həmin mədhnamə əslində məscidin bina olunması haqqında “madde-yi-tarix”dir.

Şuşa hamamları

1888-ci ildə Baharlı Şuşa şəhərinin hamamlarının identifikasiyasını aparmış, onların vəziyyətini öyrənmişdir. O hamamları bir və iki qapılı (kişi və qadınlar üçün) hamamlara ayırır. Birinci hamam Aşağı Bazar-da Uğurlu bəyin tikdirdiyi bir qapılı hamamdır. Onun vəziyyəti pis olsa da yeri məlum idi. İkinci hamam Aşağı Meydanda Qazı Mirzə Əlinin tikdirdiyi bir qapılı hamamdır. Onun vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. Üçüncü hamam Əli bəy Fuladov tərəfindən tikdirilən bir qapılı hamamdır. Xarab olduqdan sonra Əli bəy yenidən təmir edib. Onun vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. Dördüncü hamam Rüstəm bəyin tikdirdiyi bir qapılı hamamdır. Onun vəziyyəti pisdır. Beşinci hamam Rəhim bəyin tikdirdiyi bir qapılı hamamdır. Otuz işlədikdən sonra xarab olub, on ildir ki vəziyyəti pisdır. Altıncı hamamı öz ailəsi üçün şahzadə Bəhmən Mirzə tikdirib. Lakin Bəhmən Mirzə 1884-cü ildə vəfat edəndən az sonra hamam dağılmışdır. Yeddinci bir qapılı hamamı Hacı Əbdürrəhim tikdirib. Onun vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. Səkkizinci bir qapılı hamamı Xeyrənsə adlı xanım inşa etdirib. Hamam əl suyu ilə təmin edilirmişdir. Digərlərinə nisbətən qədim olmasına baxmayaraq vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. Doqquzuncu bir qapılı hamamı Baharlının babası olan Hacı Saleh tikdirib. Amma vəziyyəti pisdır və fəaliyyət göstərmirdi. Onuncu bir qapılı hamamı Şahbaz adlı şəxs tikdirib. Onun da vəziyyəti pisdır. Baharlı həmin hamamın suyunun axdığı dərəni də Şahbaz dərəsi adlandı-rır. On birinci bir qapılı hamamı isə xristianlar üçün bir erməni qaladan kənardə inşa etdirib. Onun vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. Hazırlanan sənəddən 1888-ci ildə bir qapılı hamamlardan Qazı Mirzə Əli hamamı, Hacı Əbdürrəhim hamamı, Xeyrənsə xanım hamamı, Əli bəy Fuladov hamamı və erməni hamamının fəaliyyət göstərdiyi anlaşılır. İki qapılı hamamlardan birincisini Mehdiqulu xanın qızı Xurşid Banu Natəvan iki nəfər şəriklə birlikdə tikdirib. Onun vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. İkinci iki qapılı hamamı yenə Xurşid Banu Natəvan Hacı Rza ilə şərik tikdirmişdir. Həmin hamamın da vəziyyəti yaxşı olub, fəaliyyət göstərirdi. Üçüncü və dördüncü iki qapılı hamamı Ağakışi adlı Şuşa şəhəri sakini inşa etdirib, həmin hamamlar da yaxşı

olub, fəaliyyət göstərirdi. Göründüyü kimi, bütün iki qapılı hamamlar yaxşı vəziyyətdə olub, fəaliyyət göstərirdi.

Şuşa şəhərinin karvansarayları

1888-ci ildə Baharlı Şuşa şəhərinin karvansaraylarının identifikasiyasını aparmış, onların vəziyyətini qeyd etmişdir. Birinci karvansaray Aşağı Bazarda Uğurlu bəyin inşa etdirdiyi karavansaraydır. Yuxarı məhəllələr abad olmağa başladıqdan sonra aşağı hissədəki dükən və karvansaraylar dağılıblar. İkinci karvansarayı Hacı Əmiraslan bəy tikdirib. Oğlu olma-



Şuşa sakinlərinin
istirahət vaxtı.
Rəssam Vasili
Vereşaqin.

dığı üçün karvansaray bəyin qızlarının ərləri Hacı Seyid Əhməd ağa və Mirzə Qasım tərəfindən işlədilməmiş, Məşədi Hüseyn Mirsiyab oğluna satmışdılar. O, karvansarayı söküb yenidən tikdirib. Üçüncü karvansarayı Hacı Hüseyn inşa etdirib. Lakin bur karvansaray əvvəldən abad olmayıb. Həmişə boş qalıb. Səbəb o göstərilir ki, karvansaray Xoca Mərcanlı məhəlləsində vəqf yerindən qəsb olunaraq tikilib. Dördüncü karvansarayı Timçəli Hacı Məhərrəm inşa etdirib. İlk karvansaray budur və həmişə abaddır. Bunun səbəbi hər il on gün məhərrəm ayında həmin timcə/guşədə İmam Hüseyn təziyəsi saxlanılır. Karvansarayın gəlirini imam ehsanı edirlər. Beşinci karvansarayı Hacı Böyük bəy və



İkimərtəbəli
karvansaray

Hacı İsgəndər bəy inşa etdirib. İki qardaşın karvansarayı abaddır və istifadə olunur. Altıncı karvansarayı Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlu inşa etdirsə də hələ 1888-ci ildə tikinti işləri başa çatmamışdı. Yeddinci karvansarayı Abbas bəy inşa etdirib. Onun da işləri 1888-ci ildə qurtarmamışdı. Səkkizinci karvansarayı Cavad ağa inşa etdirib. Onun da işləri 1888-ci ildə başa çatmamışdı. Doqquzuncu karvansarayı Gövhər ağa inşa etdirmiş və Cümə məscidlərinə vəqf eləmişdi. Lakin karvansarayı Süleyman xan oğlu Həsən ağa ələ keçirib. Səbəb kimi atası Süleyman xanın fəhlə və bənnaların pulunu verməsi ilə əlaqələndirib. Karvansaraya bir dəfə od düşüb yanmış və Həsən ağa məscidlərə geri qaytarmışdı. Lakin sonra fikdrindən daşınmış, yenidən geri almışdır. 1888-ci ildə xaraba olduğu və şəhər sakinlərinin zibilxanasına çevdirliyi qeyd edilmişdir.

Bu karvansaraylardan ikinci karvansaray haqqında Həsən İfxa Əlizadə geniş məlumat verib. Bu karvansaray Şuşanın dindar varlılarından olan Məşədi Hüseyn Mirsiyab oğlu tərəfindən Yuxarı Gövhər ağa məscidinə vəqf olunmuşdur. Həmin məsciddən 25-30 metr aralı böyük

bir karvansaray tikilmişdir. Bu karvansarayanın daxilində 25 dükən və dükənlərdən yuxarıda ikinci mərtəbədə 25 mənzil vardır. Şimal tərəfdən dörd dükən vardır ki, bu da karvansarayanın, tikintinin genişliyini, onun üç dalan və qapının zəruriliyini əmələ gətirmişdir. Karvansarayanın ikinci mərtəbəsində cənub tərəfin qurtaracağında böyük bir zal məscid üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmin böyük zalı Məşədi Hüseyn məscid məqsədilə təsis etmişdir. Həmin məscid Şuşanın məhəllə məscidləri həcmindədir. Bu binanı vəqf edən Məşədi Hüseyn Mirsiyab oğlu öz vəsiyyətnaməsini karvansarayanın həmin məscid zalının bayır fasadında gözəl və aydın xətlə daşa həkk etdirmişdir. Həmin kitabədə Məşədi Hüseyn məscidi “Məscidi-Əqsayi Hüseyniyyə” adlandırmışdır. Məşədi Hüseynin vəsiyyəti dörd parça daş üzərində nəqş olunmuşdur. Aşağıda nəstəliq xətlə fars dilində yazılmış kitabənin tərcüməsi belədir: Birinci kitabənin tərcüməsi: “Rəhmli və mehriban Allahın adı ilə. Şəriətin göstərişinə uyğun olaraq yüksək nəcabətli Mirsiyab oğlu Məşədi Hüseyn öz mülk və dükənlərini abad edərək bunu “Məscidi-Əqsa” adlandırmışdır. Aşağıda göstərilən qayda ilə vəqf edilmişdir. Əvvəla, meydanın qərbində olan

Ermənilər
tərəfindən
dağıdılmış
karvansaray



Şuşa imkanlı
sakinlərinin
istirahət vaxtı.
Rəssam Vasili
Vereşaqin.



karvansaray ona tabe olan mənzillər və içərisində olan əşyalar hamılıqla (ardı 2-ci kitabədədir)”. İkinci kitabənin tərcüməsi: “Vəqf olunmuş töhfələr zəminində əllyə qədər mənzil və dükanlar ki, karvansaraydadır və buna şimal tərəfdən olan dörd qapılı dükan dəxi əlavə olunur. Bundan başqa bazarbaşında rus kilsəsi yanında Qara Hacı Sadıq oğlu ilə şərikli olan on beş qapılı dükanlar və qəssabxananın şimalında yenə həmin Qara ilə şərikli üç dükan. Bu karvansaray və dükanlar vəqf sahibinə məxsusdur, tamamilə doğru və düzgün qayda ilə öz xahişi və razılığı ilə vəqf olunur”. Üçüncü kitabənin tərcüməsi: “Mülklərdən gələn mədaxili mütəvəkillər xərcləməkdən ötəri qayda və qanun: Bütün mülklərdən gələn gəliri üç hissəyə bölməlidirlər. Əvvələn birinci hissəni şəriət qanunu ilə artırmaq üçün müamiləyə buraxmaq ki, Allah eləməmiş, məscidi əqsayi-hüseyniyə uçarsa və ya xarab olarsa, həmin qazanılmış nəqd ilə bərpa olunsun. Bundan sonra qalan üçdə iki hissəni bu qərar ilə sərf etməlidirlər. Vəqfiyyə işlərinə mübaşir olan vəkilə ildə bir yüz manat. Bundan sonra vəkillər o molla ki, hər gün gəlib bu məscidi-əqsada camaat namazı qılır və bu işi özü üçün bir vəzifə kimi hesab edir. Həmin mollaya ildə əlli manat. Bir nəfər müəzzin və bir nəfər mücavirin hər birinə ildə qırx manat. Bir nəfər rövzəxana iyirmi beş manat. Hər məhərrəm ayı hər bir məhəlləyə beş put qara neft və üç manat nəqd pul; hər üç nəfərə piyada zəvvarın hər birinə 15 manatdan 20 manata kimi (verilsin). Kimsəsizlərdən qərib yerli və

Şuşa qalası qarşısında Aşura mərasiminin sona çatması. Rəssam Vasili Vereşaqin.



qeyri hər kəs ölərsə onu kəfən və başqa şəri tələbat ilə təchiz etməli. Vəqf sahibinin ehsanına olaraq hər il həccə gedənlər üçün beş yüz manat və ya vəkillər məsləhəti ilə 500-dən 700-dək, bundan sonra baqi qalanlardan hər həftə cümə axşamları şəhər füyqarasına üç manat (verilsin). Dördüncü kitabənin mətni, demək olar ki, üçüncünün yekunundan ibarətdir.

Şuşa şəhərinin qala divarları

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, İbrahim xan Şuşa şəhərinin qala divarlarını 1198/1784-cü ildə tikdirməyə başlayır. Qala divarları üç il ərzində tikilib başa çatır. Mirzə Camalın yaşadığı dövrdə Rusiya dövləti qala divarlarını yenidən tikdirsə də İbrahim xanın tikdirdiyi divarların qalıqları bəzi yerlərdə görünür (Qarabağnamələr 2006: 162). Mirzə Yusif Nersesov isə 1214/1799-cu ildə Pənah xanın tikdirdiyi qala divarının dağıldığını və İbrahim xan tərəfindən tanınmış mühəndislərin dəstəyi ilə yenidən inşa edildiyini bildirir. Həmin dövrdə qala divarı bir verstdən (bir kilometr) artıq uzadılmışdır (Qarabağnamələr 2006a: 24).

Xəzinə qayası

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, İbrahim xan dağların, daşların arasında olan Xəzinə dərəsində imarət və otaqlar tikdirir. O, bu imarəti mağaranın



Şuşa qalası
Gəncə qalası

içərisində daş və əhənglə inşa etdirir. Həmin imarətə yalnız bircə yol olduğunu qeyd edir (Qarabağnamələr 2006: 162). Baharlı yazır ki, İbrahim xanın xəzinəsi Xəzinə qayası adlanan yerdə qalıb. Ələ düşməyib. İbrahim xanın xəzinəsini bu möhkəm qayalarda basdıran Batmanqılınc Məhəmməd bəy hesab olunur. Basdıran adamları da kənarlaşdırırlar. İbrahim xan və Məhəmməd bəy - hər ikisi öldükdən sonra xəzinənin yeri naməlum qalıb. Çox adamlar gedib orada olan evləri və kahaları axtarıblar, bir şey tapmayıblar. Xəzinə qayasındakı kahalar çox qəribədir. Kahalara əvvəllər insan ayağı dəyməsə də İbrahim xan orada tikinti işləri aparıb. Kahalara çox çətinliklə çuxur açdırıb. Kahanın birinə Sulu kaha deyirlər. Onun dərinliyi on beş arşın (on metr), eni altı arşın (dörd metr), içi səkkiz arşın (altı metr) olar. Ortasından soyuq və şirin suyu olan bir böyük bulaq axır. Yanındakı digər kahaya enmək üçün İbrahim xan daş pilləkən bağladıb. Kahalarda adamı vahimə basır. Bəzən kahaların sonunu dərk etmək olmur. Bu iki kahalar İbrahim xanın imarətlərinin yanındadır. Kahalara neçə də qala əhalisi gedib məşəl və fanar yandırılıb, amma irəliləyə bilməyiblər. Çünki həmin kaha o qədər dərinidir və qaranlıqdır ki, içinə girmək olmur. Onun dibindən bir elə bərk külək gəlir ki, nə məşəl, nə də fanar davam gətirir. Xəzinə qayası, kahalar və İbrahim xanın oradakı tikililəri maraqlıdır və baxmağa dəyər. Həsən İxfə Əlizadə yazır ki, Ağsa Məhəmməd şahın sarayından və Qarabağdan əlinə keçmiş çoxlu qızıl,



gümüş və cavahiratin başqalarının əlinə keçməsindən qorxan Məhəmməd bəy onları gizlətmək qərarına gəldi. Bu şeyləri iki nəfər nökar ilə götürüb şuşalıların qırxpilləkən dedikləri yerdən Daşaltı çayına endirdi, oradan Kirs dağı istiqamətində bu xəzinəni meşədə basdırdı. Qayıdan başı xəzinənin sirri açılmasın deyə, qır xpilləkəndən çıxarkən nökarları öldürdü. İndi də həmin sərvətin basdırıldığı yer Xəzinə qayası adlanır (Qarabağnamələr 2006b: 101).

Xankəndi

Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, İbrahim xan Şuşa şəhərinin bir ağaclığında – 7 kilometrliyində Xan bağı adlanan imarətini inşa etdirir. Hazırkı Xankəndi şəhəri həmin imarətin əsasında yaranmışdır (Qarabağnamələr 2006: 162).

1823-cü ildə Qarabağda yeni salınmış yaşayış yerlərindən biri kimi Xankəndi kəndi göstərilir. Həmin il Xankəndidə 40 ailə yaşayırdı. Onlardan 25-i vergi verir, 15-i isə vergi vermirdi. Vergi verənlərdən 3 ailə köhnədən orada yaşayırdı, 17 ailə yeni məskunlaşmışdı, 5 ailə isə rəncbər idi. Vergi verməyənlərin 6 ailəsi kasıb idi, 2 ailə keşiş ailəsi idi, 2 ailə kovxa, 2 ailə xanın nökarı Əlipənah bəyin rəncbəri, 2 ailə Davud kovxanın yetim

uşaqları, I ailə isə çitkər oğlu idi. Bütün ailələr xristian idi. Qarabağ xanı Mehdiqulu xan Xankəndi kəndini xanımı Bədircahan bəyimə bağışlamışdı. Bədircahan bəyim xan ilə İrana mühacirət eləmişdi. Ona görə də kənd dövlətə keçmişdi. Həmin ildə vergi ödəməli olanlar da vergi ödəməmişdilər. Çünki, yeni məskunlaşmış hesab edilirdilər. Xankəndini Davud kovxa idarə edirdi. Mehdiqulu xan bu kənddən malcahat və darğalıq vergilərindən başqa heç bir vergi toplamırdı. Taxıl üçün Xaçın torpaqlarını əkir, Ağdam kanalı vasitəsilə suvarırdılar.

Ədəbiyyat:

Aleksandroviç və başqaları 1927

Джамияль Александрович, Иса Азимбеков, Василий Сысоев. Евлах-Шуша // Известия Азербайджанского Комитета Охраны Памятников Старины, Искусства и Природы, выпуск третий, Баку: 1927, ст. 3-23

Верещагин 1864

Василий Верещагин. Путешествие по Закавказью в 1864-1865 г.

Каганкатвацци 1861

Каганкатвацци Мойсей. История Агван. Санкт-Петербург: Типографии Императорской Академии Наук, 376 стр.

Xəlillilər 2020

Fariz Xəlilli, Şəhla Xəlilli. Qarabağlı Pir Məhəmmədin "Mənaqibnamə"si (araşdırma, sadələşdirmə və transfoneliterasiya). Bakı: Elm və təhsil, 200 səh

Gülşeni 2014

Muhyi-i Gülşeni. Menakib-i İbrahim-i Gülşeni (hazırlayan: Mustafa Koç və Eyup Tanrıverdi). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 416 sayfa

Qarabağnamələr 2006

Qarabağnamələr. I kitab. Tərtib edən: Akif Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 216 səh.

Qarabağnamələr 2006a

Qarabağnamələr. II kitab. Tərtib edən: Nazim Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 288 səh.

Qarabağnamələr 2006b

Qarabağnamələr. III kitab. Tərtib edən: Nazim Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 248 səh.

Никитин 1873

Никитин К. Очеркь города Шуши и Шушинскаго Уезда. Елисаветполь: Типографни Федорова и Тарумова

Описание 1866

Описание Карабагской Провинции, составленное в 1823 году. Тифлись: Типографии Главнаго Управления Наместника Кавказскаго.

Шушинский 1968

Фирудин Шушинский. Шуша. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство.

Дело 1880

Дело Закавказского Шиитского Духовного Правления. По города Шуша. Мечетских приходов и муля Шиитского учения. 1880 года. Ф. 290, оп. 1, д. 108

Vardanyan və Markaryan (2016-2017)

Aram Vardanyan, Gor Markaryan. Some Remarks on the History of Qarabagh in the Late Mongol Period (XIVth-XVth Centuries) // Revue des Études Arméniennes, Volume 37, pages 155-172. <https://www.academia.edu/35935529>. 01.05.2022

Зубов 1834

Платон Зубов. Карабахский Астролог или основание крепости Шуши в 1752 году. Москва: Университетской Типографии.



Azərbaycan Respublikasının
Dövlət-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Daxili Agentliyi



MİRAS
MÜHÜRÜMİZ, MİRASIMIZ, MİRASIMIZ

ŞUŞA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fəriz Xəlilli

کتابخانه بعد از استیوارکوه



9 789952 841237